

LIETUVOS ARCHEOLOGINIO ŽEMĖLAPIO REPREZENTATYVUMAS

ROKAS VENGALIS

Straipsnyje analizuojama Lietuvos archeologinių vietovių žemėlapių reprezentatyvumo problema. Išskiriami svarbiausi faktoriai, darantys įtaką šiam reprezentatyvumui – archeologinių vietovių nykimas, vykdytos paieškos metodai ir intensyvumas, taip pat ir pačių žemėlapių (arba sąrašų) sudarymo principai. Daroma išvada, kad bendras Lietuvos archeologinio žemėlapių reprezentatyvumas šiuo metu yra labai žemas, o pagrindinė to priežastis – nevykdomi sistemingi žvalgymai, skirti būtent naujų vietovių paieškai. Skirtingų tipų vietovių reprezentatyvumas skiriasi. Pats žemiausias šiuo metu yra gyvenviečių reprezentatyvumas, bet ir kitų tipų vietovių jis dar nėra patenkinamas. Esant dabartiniam reprezentatyvumo lygiui, analizuojant klausimus, susijusius su teritorijos apgyvendinimo sistemomis, tankumu, netolygumu, į tai būtina atsižvelgti. Daugelis klausimų apskritai dar nelabai gali būti analizuojami dėl duomenų trūkumo, todėl šiuo metu reikėtų labiau orientuotis į sistemingą naujų archeologinių vietovių paiešką.

Reikšminiai žodžiai: archeologinis žemėlapis, archeologinė vietovė, archeologinių vietovių reprezentatyvumas, archeologinių vietovių registracija, archeologiniai žvalgymai.

The article analyses the problem of how representative is the map of Lithuanian archaeological sites. It distinguishes the main factors affecting this representativity: the disappearance of archaeological sites, the methods and intensity of the conducted searches, and the principles used in the creation of the maps (or lists). The conclusion is drawn that the general representativity of the Lithuanian archaeological map is currently very low, the main reason for this being the failure to conduct systematic surveys in the search for new sites. The representativity of various types of sites differs. The representativity of settlements is currently the lowest, but it is also not satisfactory for other types of sites. At the present level of representativity, in analysing questions connected with the systems, density, and evenness of the territory's habitation, it is essential to take this into consideration. Many questions in general cannot be analysed very well owing to the lack of data. Therefore at the present time, the orientation should be more towards the systematic search for new archaeological sites.

Keywords: archaeological map, archaeological site, representativity of archaeological sites, registration of archaeological sites, archaeological survey.

ĮVADAS

Pastaruoju metu Lietuvos archeologijoje nesunku pastebėti tendenciją, kad vis labiau linkstama į regioninio lygmens tyrimus. Tai ryškėja tiek mokslinių institucijų vykdomose programose (Bliujienė 2013, p.9), tiek fondų finansuojamuose moksliniuose projektuose (Kuncevičius *ir kt.* 2012; Kurila 2012), apibendrinamuosiuose darbuose (Tu-

čas 2012; Bliujienė 2013; Simniškytė 2013), kituose straipsniuose (Marcinkevičiūtė, Štavičius 2013), taip pat ir studentų baigiamuosiuose darbuose (Tučas *ir kt.* 2013). Akivaizdu, kad tai jau ne pavieniai atvejai, bet ryškėjanti nauja tyrimų kryptis. Šis reiškinys, beje, atspindi ir vakarietiškos archeologijos raidą, nors ten tokie tyrimai intensyviai vykdomi jau kelis dešimtmečius. Taigi nors ir sekama bendromis archeologijos mokslo tendencijomis, tai daroma per

vėlai ir gana lėtai. Tokį vėlavimą, be kitų priežasčių, didele dalimi lemia ir tam tikri sunkumai, su kuriais susiduriama bandant plėtoti naują tyrimų kryptį. Pastarojo meto regioniniai tyrimai nuo ankstesnių skiriasi iš esmės – jei tam tikri regionai buvo analizuojami ankstesnio laikotarpio darbuose, tai dažniausiai būdavo tik tame regione žinomų archeologinių vietovių (toliau – AV) ar radinių analizė ir apibendrinimas, o dabartiniai tyrimai orientuojami į regione esančių AV erdvinių tarpusavio ryšių analizę. Vienu pagrindinių AV atributų tampa jos erdvinė padėtis, o tam reikia ir naujos duomenų bazės, kurios kaupimui anksčiau nebuvo skiriama daug dėmesio, nes tai buvo neaktualu.

Pagrindinis skirtumas nuo anksčiau vyravusių tyrimų yra tai, kad tiriant erdvinis AV tarpusavio ryšius reikia turėti duomenų bazes, kuriose būtų sukaupti duomenys apie visas žinomas AV, neatrenkant tik geriau išlikusių, plačiau tyrinėtų, informatyvesnių ar pan. Analizuojant tokias temas, kaip apgyvendinimo tankumas, netolygumas, erdviniai ryšiai tarp atskirų gyvenviečių, tarp gyvenviečių ir kitų tipų objektų (piliakalnių, laidojimo paminklų ir kt.) ir t.t., gaunami rezultatai tiesiogiai priklauso nuo į tyrimą įtraukiamų duomenų apimties. Dėl nepakankamo duomenų reprezentatyvumo gaunami rezultatai gali būti ne tik netikslūs, bet net ir klaidingi. Taigi pakankamai reprezentatyvių archeologinių žemėlapių prieinamumas yra pagrindinė regioninio lygmens tyrimų plėtojimo sąlyga.

Tam tikri AV sąrašai, archeologiniai žemėlapiai, be abejo, egzistavo ir anksčiau, jie buvo sudaromi nuo pat archeologijos mokslo pradžios. Vis dėlto ankstesniais mokslo raidos etapais sudaryti tokie sąrašai dažnai negali būti tinkamai panaudojami naujuose tyrimuose dėl įvairių priežasčių: yra neišsamūs, apima tik vienos rūšies ar vieno laikotarpio AV, juose netiksliai geografinė informacija, arba nėra kitos reikalingos informacijos (pvz., datavimo). Jie buvo ir iki šiol tebėra sudaromi kitais tikslais, todėl ir sudarymo kriterijai atitiko būtent tuos tikslus. Pvz., viena iš išsamesnių šiuo metu turimų duomenų bazių – Kultūros paveldo departamento sudaro-

mas Kultūros vertybių registras – yra suformuotas paveldosaugos tikslais, todėl neapima sunykusių AV, pavienių radinių radimviečių, lobių, AV ribos dažnai nubrėžiamos remiantis dabartiniais orientyrais (sklypų ribomis, keliais ar pan.), taip pat nėra ir reikiamos atributinės informacijos (pvz., datavimo) (Tučas, Tamulynas 2012, p.340–341).

Nuo 2008 m. Vilniaus universiteto Archeologijos katedroje pradėta sudarinėti Lietuvos Respublikos teritorijoje esančių archeologinių vietų ir radimviečių geoduomenų bazė PROLIGIS (Tučas, Tamulynas 2012). Ji (arba skaitmeninis AV žemėlapis) pirmiausia yra skirta regioninei analizei, todėl ja iškart ėmė naudotis tyrėjai, ji jau tapo ir kelių reikšmingų darbų pagrindu (Tučas 2012; Kuncevičius *ir kt.* 2013). Nors PROLIGIS dar gali ir turi būti papildomas bei tobulinamas, vis dėlto jį jau galima laikyti tam tikru anksčiau minėtos problemos sprendimu.

Tačiau vienos problemos sprendimas išryškino kitą – PROLIGIS ir kitomis panašiomis geoduomenų bazėmis ėmę naudotis tyrėjai jas naudoja kaip baigtinį šaltinį, nekreipdami dėmesio į jų reprezentatyvumą. Kadangi jokios AV duomenų bazės net ir teoriškai negali būti laikomos baigtiniu šaltiniu, apimančiu visas kada nors egzistavusias AV, jų reprezentatyvumas visada yra labai aktualus klausimas, kuris būtina turi būti įvertinamas prieš atliekant bet kokius tyrimus, paremtus tomis duomenų bazėmis (Kristiansen 1985). Nuo to tiesiogiai priklauso, ar duomenų bazė tinka, ar netinka tam tikram klausimui spręsti. Naudojantis duomenų baze, kuri atspindi, pvz., 80% tikrojo AV skaičiaus daugelyje analizių neabejotinai būtų gauti visiškai skirtingi rezultatai, nei naudojantis 20% reprezentatyvumo duomenų baze. Pastaroji apskritai tiktų tik nedaugeliui problemų nagrinėti, o tokių klausimų kaip apgyvendinimo tankumas, atstumų tarp atskirų gyvenviečių ar panaši analizė jau būtų metodiškai klaidinga. Tačiau koks yra šiuo metu turimų Lietuvos archeologinių vietovių duomenų bazių reprezentatyvumas, iki šiol dar nebuvo bandyta įvertinti. Trumpai ši problema buvo aptarta K. Šešelgio studijoje (Šešelgis 1988) ir šio straipsnio autoriaus disertacijoje (Vengalis 2009).

Dėl tokio neįvertinimo dažnai pateikiamos išvados, paremtos duomenimis, kurių iš tiesų nepakanka joms patvirtinti. Ypač dažnai tai susiję su tokiomis temomis kaip teritorijos apgyvendinimo tam tikrais laikotarpiais netolygumas (Kavoliūtė 2000), gyventojų migracija (Michelbertas 1986, p.192–195), apgyvendinimo tankumas (Kuncevičius *ir kt.* 2013), atstumas tarp gyvenviečių ir laidojimo paminklų (Simniškytė 2013, p.53–54) ir pan. Kadangi šie klausimai tiesiogiai susiję su analizuojamoje teritorijoje esančių AV skaičiumi, jų tankumu, išvados, padarytos remiantis nepakankamai reprezentatyvia AV duomenų baze, negali būti laikomos patikimos.

Turimo archeologinio žemėlapio reprezentatyvumą įvertinti yra gana sunku. Tai, kiek AV yra žinoma šiuo metu ar bus žinoma ateityje, visada bus tik tam tikra dalis to, kiek jų buvo praeityje. Šį santykį galima pavaizduoti tokia schema:

1. Praeityje egzistavusių objektų vietose susiformavusios AV – 100%.
2. Iki šių dienų išlikusios AV – (100-*a*)%.
3. Atrastos išlikusios AV – (100-*a-b*)%.
4. Į duomenų bazę įtrauktos AV – (100-*a-b-c*)%.

Šioje schemoje *a* reiškia laikui bėgant sunykusias, *b* – šiuo metu egzistuojančias, bet neatrastas, o *c* – žinomas, į archeologų, paveldosaugininkų ar muziejininkų akiratį patekusias, bet į duomenų bazę dėl vienokių ar kitokių priežasčių neįtrauktas AV. Taigi tikrasis archeologinio žemėlapio reprezentatyvumas turėtų būti skaičiuojamas vertinant visus šiuos tris dydžius, t.y. ne koks procentas žinomų, bet apskritai bet kada egzistavusių AV yra į jį įtrauktas. Savaimė suprantama, tikslaus nežinomų AV skaičiaus apskaičiuoti neįmanoma, tačiau bent apytiksliai, statistiškai įvertinti remiantis tam tikrais metodais galima ir būtina.

Šio straipsnio tikslas yra atkreipti dėmesį į iki šiol deramo dėmesio nesulaukusią archeologinių žemėlapių (arba duomenų bazių) reprezentatyvumo problemą bei parodyti, kad Lietuvos archeologinio žemėlapio reprezentatyvumas šiuo metu yra dar pernelyg mažas patikimam daugelio su regionine erdvine analize susijusių klausimų sprendimui. Šiuo

tikslu straipsnyje analizuojami įvairiais laikais sudaryti Lietuvos AV sąrašai ir duomenų bazės, taip parodant, kaip formavosi šiuo metu turimas archeologinis žemėlapis; išskiriami ir aptariami įvairūs kriterijai, kurie lemia žemėlapio reprezentatyvumą, bei parodoma, kokią įtaką visi pateikti faktoriai turėjo pagrindinių Lietuvos archeologinių vietovių tipų reprezentatyvumui šiuo metu turimame archeologiniame žemėlapyje. Archeologinio žemėlapio reprezentatyvumas vertinamas ne konkrečiais skaičiais, bet išryškinant įvairius faktorius, nuo kurių labiausiai priklauso dabartinis įvairių tipų AV reprezentatyvumas. Skaitinėms reprezentatyvumo išraiškoms pateikti šiuo metu turima dar per mažai duomenų, be to, jei jų ir pakaktų, tai jau būtų ne vieno straipsnio reikalaujantis uždavinys.

LIETUVOS ARCHEOLOGINIŲ VIETOVIŲ SĄRAŠAI

Pirmiausia reikėtų paanalizuoti pačius įvairiais laikotarpiais sudarytus Lietuvos archeologinius žemėlapius (arba tiesiog AV sąrašus), atkreipiant dėmesį į jų sudarymo principus ir įtrauktų objektų skaičių. Tai pirmiausia turėtų atskleisti, kokia dalis iki to meto žinomų AV buvo įtraukta į kiekvieną sąrašą (*c* dydis). Tačiau ši analizė ne mažiau svarbi ir dėl to, kad sąrašai bei jų sudarymas turi labai didelę įtaką tam, kokių AV yra ieškoma ir kokių būdu tai daroma. Galima teigti, kad tokie sąrašai iš dalies lemia net ir mokslinių analizų išvadas, kadangi juose jau yra padaryta tam tikra AV atranka, pateikiama pirminė jų klasifikacija.

Įvairūs AV sąrašai sudaromi nuolat, pradedant dar 1872 m. M. Valančiaus sudarytu piliakalnių sąrašu (Kulikauskas, Zabiela 1999, p.94). Per visą Lietuvos archeologijos istoriją jų buvo sudaryta labai daug, jie pateikiami daugelyje monografijų ir straipsnių (Dakanis 1988, p.100–101), bet didžioji jų dalis yra daliniai – apima tik tam tikrą regioną, laikotarpį ar paminklų tipą ir labiau atitinka „katalogo“, o ne „archeologinio žemėlapio“ apibrėžimą. Visų žinomų

AV sąrašų turime žymiai mažiau. Šiame straipsnyje detaliau aptarsime 6-is tokius įvairiais laikotarpiais sudarytus sąrašus.

F. Pokrovskio Vilniaus ir Kauno gubernijų archeologiniai žemėlapiai buvo išleisti 1893 ir 1899 m. (Покровский 1893; 1899). Juos sudaro patys žemėlapiai, jų sudarymo principų aprašymas ir katalogai su trumpais vietovių bei radinių apibūdinimais. Šie žemėlapiai buvo sudaryti naudojantis visa žinoma iki to meto išleista literatūra, bet pagrindinis duomenų šaltinis, teikęs informacijos apie iki tol nežinomas AV, buvo anketos, išsiuntinėtos „kaimo inteligentijai“. Tokių anketų buvo surinkta beveik tūkstantis (Kulikauskas, Zabiela 1999, p.29). Žemėlapių sudarantys objektai nėra atskiros AV, bet visas jų kompleksas. Objektai lokalizuoti miestų ar miestelių (tik retais atvejais – kaimų) vietose, o kiekvienam tokiam objektui priklauso visos tos vietos apylinkėse žinomos AV, kurių skaičius svyruoja nuo 1 iki 29. AV priskyrimas tam tikram objektui nėra sisteminas – jos gali būti nuo jo nutolusios iki keliolikos kilometrų, kartais priskiriamos net ne artimiausiam objektui. Nors pateikiamos objektų koordinatės, pačios jiems priklausančios AV nėra tiksliai lokalizuojamos, dažniausiai nurodomas tik tai kaimo pavadinimas, todėl nemaža dalis suregistruotų AV šiuo metu nebeidentifikuojamos. Dabartinės Lietuvos teritorijoje (žemėlapiai neapėmė Užnemunės ir Klaipėdos krašto) suregistruoti 205 objektai, bet realus AV skaičius, atsižvelgiant į minėtą sudarymo principą, yra kur kas didesnis – apie 1300. Registruotos įvairių tipų AV – pirmykštės stovyklavietės, pylimai/grioviai, kalnai/piliakalniai/pilys, požeminiai tuneliai, pilkapiai, kapinynai, akmens dirbinių, kaulų, metalinių daiktų radimvietės, monetų radimvietės/lobiai, akmenys, akmenys su įrašais, bažnytiniai reikmenys, senoviniai keliai. Iš šio sąrašo matyti, kad žemėlapiai apima labai platų AV spektrą, čia trūksta tik vėlesnių nei akmens amžiaus gyvenamųjų vietų bei alkviečių. Įdomios yra paties F. Pokrovskio mintys apie archeologinio žemėlapio sudarymo tikslus ir galimybes. Jis teigia, kad išsamus mokslinis archeologinis žemėlapis, sudarytas etnografiniu, chrono-

loginiu ar topografiniu principu, atsižvelgiant į to meto archeologijos mokslo lygį, yra neįmanomas, todėl toks gali būti tik ateities uždavinys. Paties sudarytas archeologinis žemėlapis, jo nuomone, gali būti tik kaip vadovas krašto archeologiniams paminklams pažinti, atspindi tik apytikslį jų topografinį išsidėstymą, bet mokslinėms išvadoms daryti yra nepakankamas ir netinkamas (Покровский 1893, c.VI).

Antrasis išsamus Lietuvos AV sąrašas buvo paskelbtas 1928 m. **P. Tarasenkos monografijoje „Lietuvos archeologijos medžiaga“**, su kuria kartu išleistas ir žemėlapis (Tarasenska 1928a; 1928b). Duomenys, panaudoti sąrašui sudaryti, buvo labai panašūs į F. Pokrovskio – imti iš tuo metu turimų spausdintų ir archyvinių šaltinių bei vietos gyventojų teikiamos informacijos. Siekdamas iš jų surinkti kuo daugiau informacijos P. Tarasenska į visuomenę ne kartą kreipėsi per spaudą, ragindamas aktyviau prisidėti prie archeologinio žemėlapio sudarymo (Tarasenska 1925). Tokie raginimai neliko be atsako: jam pavyko gauti per 12 000 kortelių iš 2282-jų vietų apie 3375-is archeologinius objektus (Keršytė 1996, p.28). Skirtingai nei F. Pokrovskis, P. Tarasenska pats surengė kelias žvalgomasias ekspedicijas, skirtas ieškoti naujų AV. AV sąrašo struktūra išlieka panaši kaip ir ankstesniame F. Pokrovskio žemėlapyje – jame esančius objektus sudaro kelios AV, skirtumas tik tas, kad čia grupuojamos tik netoli viena nuo kitos esančios to paties kaimo AV. Pati AV lokalizacija nuo F. Pokrovskio laikų taip pat nepatobulėjo – dažniausiai apsiribojama tik nurodant kaimo pavadinimą. Šiuose pirmuosiuose Lietuvos AV sąrašuose prastą vietovės lokalizavimo tikslumą, matyt, lėmė jau pats duomenų rinkimo metodas. Pasikliaujant vietos gyventojų užpildytomis anketomis, publikuotuose sąrašuose-žemėlapiuose galėjo būti pateikiama tik tokio tikslumo lokalizacija, kokią ją nurodydavo anketų pildytojai. P. Tarasenkos žemėlapyje, apimančiame tuometę Lietuvos teritoriją kartu su Lenkijos okupuotu Vilniaus kraštu, yra suregistruota apie 2350 objektų, kuriuos sudaro apie 3300 AV. Tipologiškai AV skirstomos į kapus/senkapius, piliakalnius, pylimus, sodybas, alkvietes, brastas, radi-

nius, akmenis ir monetas/lobius – taigi apima visus tuo metu žinotus AV tipus. Pradėtos registruoti ir vėlesnės nei akmens amžiaus „sodybos“ (to iki tol dar nebuvo), bet jų yra dar labai nedaug – suregistruotos vos 63 „aisčių gadynei“ priskiriamos „sodybos“. Taip pat pateikiamas ir chronologinis skirstymas, išskiriant tokius laikotarpius kaip „akmens“, „bronzos“, „geležies“, „romėnų“ ir „aisčių“ „gadynės“. Istorinių laikų AV taip pat registruotos, bet priskiriamos „aisčių gadynei“. Lyginant su ankstesniu, F. Pokrovskio sudarytu žemėlapiu, galima teigti, kad labiausiai jis patobulintas kiekybine ir kiek mažiau – kokybine prasme.

Trečiasis Lietuvos AV sąrašas atliko jau nebe mokslinę, bet paveldosauginę funkciją. Tai **Mokslinės-metodinės kultūros paminklų apsaugos tarybos (MMT) 1973 m. išleistas „Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas“**, archeologinė jo dalis (Lietuvos 1973). Nuo pirmųjų dviejų jis skiriasi gana ženkliai. Pagrindiniai duomenys jį sudarant jau buvo imami iš profesionalių archeologų vykdytų žvalgomųjų ekspedicijų. Remtasi ne tik MMT, bet ir Lietuvos istorijos instituto vykdytų žvalgomųjų ekspedicijų duomenimis, kurių metu buvo aplankyta 70% sąraše esančių objektų. Jei aplankius anksčiau žinomą objektą nieko nebūdavo randama, jis išbraukiamas. Taigi atsiranda tam tikri kriterijai, kuriuos turi atitikti AV, kad būtų įtraukta į sąrašą. Kitas skirtumas – šiame sąraše AV jau nebegrupuojamos, kiekviena jų registruojama kaip atskiras objektas. Neatskiriamos tik papėdės gyvenvietės nuo piliakalnių, o atskiros pilkapių grupės registruojamos kaip vienas objektas. Šis sąrašas neturi grafinės išraiškos – žemėlapiu, todėl suregistruotų objektų lokalizacija pateikiama tik tekste. Lyginant su P. Tarasenkos pateikiama AV lokalizacija, ji yra šiek tiek tikslesnė, tačiau dar vis tiek ne tokia konkreti, kad remiantis šiuo aprašymu būtų galima iš naujo surasti kiekvieną aprašomą objektą. Iš viso buvo suregistruoti 3367 objektai, kurie paveldosauginiu principu suskirstyti į dvi grupes – respublikinės (1515) ir vietinės reikšmės (1852). Prie vietinės reikšmės priskiriamų paminklų net 90% sudaro senkapiai (kaip

vėliau paaiškėjo, tarp jų pateko labai daug istorinių laikų kapinių). Iš kitų rūšių AV prie vietinės reikšmės paminklų priskiriami visi 1948–1972 m. žvalgomųjų ekspedicijų metu neaplankyti objektai ir keletas abejotinių ar labiau sunykusių, visos kitos AV priskiriamos prie respublikinės reikšmės paminklų. Sąrašą sudaro šios AV: pilys/piliavietės, senamiesčiai, vienuolynai, piliakalniai, senoviniai gynybiniai įtvirtinimai, senovės gyvenvietės, akmens ir žalvario amžių stovyklos, senkapiai, pilkapijai, alkakalniai ir alkvietės, akmenys, kūrgrindos ir senoviniai keliai. Lygindami su ankstesniu P. Tarasenkos žemėlapiu matome, kad tipologija labai panaši, išskyrus tai, kad į šį sąrašą dėl paveldosauginio jo pobūdžio neįtraukiamos radimvietės. Atsiranda ir naujų, iki tol į archeologų akiratį nepatekusių AV tipų. Tai istorinių laikų paminklai – senamiesčiai ir vienuolynai, nors jų čia įtraukta dar labai nedaug (atitinkamai 6 ir 1). Kadangi didžioji dalis į sąrašą įtrauktų AV tikrinta žvalgomųjų ekspedicijų metu, atmetant vietas, kurių nebepavyko rasti arba jos buvo sunaikintos, beveik visų tipų AV skaičius šiame sąraše, lyginant su ankstesniu, sumažėja. Padidėja, ir gana ženkliai, tik laidojimo paminklų (dėl didelio istorinių laikų senkapių skaičiaus) ir mitologinių akmenų skaičius, o bendra sąrašo apimtis išlieka beveik nepakitusi. Taigi lyginant su ankstesniu P. Tarasenkos sudarytu žemėlapiu galima pastebėti pažangą tik kokybine, bet ne kiekybine prasme.

Beveik tuo pačiu metu, kaip anksčiau aptartasis, pasirodė ir dar vienas Lietuvos AV sąrašas – **Lietuvos istorijos instituto išleistas 4-ųjų tomų „Lietuvos TSR archeologijos atlasas“**, kurio pirmi trys tomai skirti AV (Lietuvos 1974; 1975; 1977). Pagrindinis skirtumas tarp MMT kultūros paminklų sąrašo ir šio atlaso yra tas, kad pirmasis buvo paveldosauginio, o šis – jau mokslinio pobūdžio. Kadangi jie išleisti panašiu metu, natūralu, kad rėmėsi ta pačia šaltinių baze, todėl skirtumai tarp šių sąrašų atspindi būtent to meto paveldosauginės ir mokslinės sampratas. Kaip ir dera mokslinio pobūdžio sąrašui, atlasuose objektų aprašymas yra išsamesnis, su nuorodomis į literatūrą, objektai suklasifikuoti ne

tik pagal tipus, bet ir pagal chronologiją bei kultūrinę priklausomybę, sąrašo pagrindu sudaryta net keliasdešimt teminių žemėlapių. Atlasą sudarantys objektai taip pat dažniausiai atitinka individualias AV, sugrupuoti išlieka piliakalniai su papėdės gyvenvietėmis, atskiros pilkapynų grupės ir atskiros akmens amžiaus stovyklavietės bei radimvietės. AV lokalizacija ir toliau išlieka gana problemiška, labai apytikslė. Iš viso trijuose atlaso tomuose (ketvirtasis skirtas radiniams (ne radimvietėms), todėl su čia nagrinėjama tema mažai susijęs) suregistruota 3715 objektų. Realus atskirų AV skaičius yra gero kaimo didesnis, pvz., akmens amžiaus stovyklaviečių ir radimviečių sąrašą sudaro 384 objektai, bet apima daugiau nei 900 AV. To meto mokslo lygis ir pagrindiniai interesai atsispindi AV tipologijoje, kuri, palyginti su ankstesniais, jau aptartais sąrašais, nuo jų aiškiai atsilieka. Visų pirma daugeliui AV tipų šiame atlase apskritai neatsiranda vietos – tai alkvietės ir alkakalniai, mitologiniai akmenys bei visi (išskyrus karinius įtvirtinimus) istorinių laikų archeologiniai paminklai. Antra, į atlasus įtrauktų AV tipologija yra nenuosekli ir neišbaigta. Atlasuose yra pateikiami atskiri sąrašai, skirti akmens amžiaus stovyklavietėms ir radimvietėms, gludintų akmens dirbinių radimvietėms, žalvario amžiaus paminklams ir radimvietėms, piliakalniais, neįtvirtintoms gyvenvietėms, XVI–XVIII a. kariniams įtvirtinimams, laidojimo paminklams, II–XIII a. lobiams. Taigi nenuoseklumo čia daug: į gludintų dirbinių radimvietes įtraukiamos ir kituose sąrašuose esančios AV, žalvario amžiaus gyvenvietės atsiduria prie akmens amžiaus stovyklaviečių ir piliakalnių, o prie žalvario amžiaus paminklų nepatenka (Lietuvos 1974, p.4), įtvirtintos gyvenvietės (kartu su piliakalniais) atsiduria atskirame nuo neįtvirtintų gyvenviečių sąrašo, pilkapynai neatskiriami nuo plokštinių kapynų ir t.t. Lyginant su MMT išleistu kultūros paminklų sąrašu, atlasas apima daugiau objektų (nusileidžia tik laidojimo paminklų skaičiumi, kadangi neįtrau-

kiami istorinių laikų senkapiai), į jį įtraukti visi – ir patikrinti, ir tik iš literatūros žinomi – objektai (Lietuvos, 1974, p.2). Apibendrinant galima teigti, kad atlasas MMT parengtą kultūros paminklų sąrašą papildė daugiausia radimvietėmis ir neaiškiais objektais, bet nusileidžia jam AV tipų įvairove.

Išleidus „Lietuvos TSR archeologijos atlasą“, naujo AV sąrašo teko laukti net keletą dešimtmečių – 2005 m. buvo sudarytas **Lietuvos Respublikos kultūros vertybių registras** (toliau – KVR), kuris publikuojamas internete¹. KVR turi tiesioginį ryšį su jau minėtu „Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašu“, kuris po jo publikavimo 1973 m. buvo ir toliau nuolat tobulinamas, koreguojamas ir papildomas (Dakanis 1987; 1988). 1995 m. jis tapo Nekilnojamojų vertybių registru, o pastarasis 2005 m. – Kultūros vertybių registru². Taigi turimo KVR sudarymo darbai vyksta jau daugiau nei 40 metų. Ankstyviausio etape – 1971–1994 m. šiuo tikslu MMT, vėliau – KPC rengė žvalgomąsias ekspedicijas, kurių metu aplankyta per 4000 objektų, daugiau nei pusė jų buvo kartografuota (tai iki tol dar nebuvo daroma) (Dakanis 1987). Jų metu rasta 761 nauja, iki tol nežinoma AV, bet net 1795 išbrauktos kaip sunaikintos, nerastos ar neturinčios archeologinės vertės (kaimų kapinės, akmenys su smailiadugniais dubenimis) (Dakanis 1988, p.104). Vis dėlto daugiausia dėmesio skirta žinomiems objektams tikslinti, turimiems duomenims tvarkyti, o ne naujų objektų paieškai ir įtraukimui į sąrašą. Taigi iš esmės didžiąją jo sudarymo laiko dalį šis sąrašas (bent jau archeologinė jo dalis) nuolat traukėsi, o pastaruoju metu vėl pradėjo plėstis, bet gana lėtai. Šiuo metu į KVR įtraukta tik apie 2000 archeologinių objektų (sąrašas bendras su kitų tipų kultūros vertybėmis). Šiame sąrašo buvo atsisakyta objektų klasifikavimo pagal tipus. Objektų tipai įvardijami pačiuose jų pavadinimuose, bet toks principas nėra racionalus – tiksliai neapibūdina objekto, kuriame yra kelios skirtingų tipų AV, be to, tuo pačiu pavadinimu įvardijamos skirtingų tipų AV

¹ <http://kvr.kpd.lt/heritage> [žiūrėta 2014 m. lapkričio 9 d.].

² <http://195.182.68.156/registrai/> [žiūrėta 2014 m. lapkričio 9 d.].

(pvz., senovės gyvenvietėmis vadinamos ir akmens amžiaus stovyklavietės). Išsamesnė informacija apie objektų pobūdį pateikiama prie vertingųjų savybių, kurių vienas objektas gali turėti kelias, tačiau tai jau tik tekstinė informacija, kurios pagrindu, nepakeitus duomenų bazės struktūros, klasifikacija yra neįmanoma. Tai – pirmasis sąrašas, turintis tikslų AV teritorijos apibrėžimą, siejamą su koordinatėmis – duomenų bazė visiškai suderinta su GIS. Dar vienas svarbus aspektas yra tai, kad išnykusios AV iš jo nebeišbraukiamos, tik panaikinamas jų kaip saugomo objekto statusas. Tačiau mokslinė prasme šis sąrašas panaudojamas gana ribotai, nes viešai prieinamas yra tik vartotojui jau pritaikytas produktas, o ne pati geoduomenų bazė. Pateikiamas produktas yra pritaikytas tik ieškoti atskirų objektų, ir tik pagal geografinę vietovę, bet ne pagal vertingąsias savybes. Apibendrinant galima pasakyti, kad ši duomenų bazė iš esmės vėlgi yra tik kokybinis, bet ne kiekybinis ankstesnio AV sąrašo patobulinimas.

Paskutinis Lietuvos AV sąrašas – jau minėta **Vilniaus universiteto Archeologijos katedroje sudaryta geoduomenų bazė PROLIGIS** (Tučas, Tamulynas 2012). Skirtingai nei sudarant visus kitus čia aptartus sąrašus, joje remtasi išimtinai tik anksčiau sukauptais duomenimis, prieinamais literatūroje ir archyvuose šaltiniuose, o specialūs žvalgymo darbai ir naujų objektų paieška nevykdyta. Šia duomenų bazė ir norėta susisteminti visą turimą medžiagą bei perkelti ją į GIS. Geografiškai objektai pateikiami tik kaip taškai, o tai yra šioks toks žingsnis atgal nuo KVR geoduomenų bazės, kurioje nurodoma tiksli AV teritorija, bet toks sprendimas tikriausiai buvo neišvengiamas norint į duomenų bazę įtraukti senesnėje literatūroje minimas sunkiai lokalizuojamas AV. Į PROLIGIS iki 2011 m. pabaigos buvo įtraukta apie 4300 AV. Tai neabejotinai yra pats didžiausias sąrašas iš visų kada nors sudarytų Lietuvoje. Objektų tipologija čia pateikiama gana lanksčiai, paliekant galimybę vienam objektui priklausyti iškart keliems tipams. Tokių tipų išskiriama 16, jie iš esmės yra tradiciniai, paimti iš ankstesnių sąrašų. Svarbiausi šios geoduomenų bazės privalu-

mai – jos struktūra leidžia greitai ir paprastai atrinkti reikalingus duomenis ir gali būti papildoma naujais duomenimis.

Kiekvieno čia minimo AV sąrašo sudarymas buvo reikšmingas įvykis Lietuvos archeologijoje, turėjęs įtakos ir tolesniam mokslo vystymuisi. Kiekvienas naujas sąrašas nebuvo sudaromas visiškai savarankiškai, bet didele dalimi remiantis ankstesniais sąrašais. Taigi visi kartu jie puikiai atspindi, kaip Lietuvoje vystėsi archeologinio žemėlapių pažinimas. Analizuojant, kiek tuo metu žinomų objektų buvo į juos įtraukti, pirmiausia reikia atkreipti dėmesį, kad vien surinkti ir susisteminti iš anksčiau turimus duomenis yra labai sudėtingas ir daug laiko reikalaujantis uždavinys, todėl į sąrašus beveik niekada nebuvo įtraukiamos visos iki tol žinomos AV. Labai daug problemų čia kelia netikslūs duomenys apie AV lokalizaciją, kurie lemia ne tik kad dalies AV kartais jau nebeišmanoma surasti, bet ir tai, kad ta pati AV gali būti įtraukiama po kelis kartus (Dakanis 1988, p.104). Pakartotinai žvalgant tokias netiksliai lokalizuotas AV dažniausiai vėlgi būdavo pasikliaujama tik vietos gyventojų apklausa ir vizualiais paviršiaus žvalgymais, kartais labai nedidelės apimties kasinėjimais, todėl pasikeitus vietovės gamtos sąlygoms ir augmenijai, tokia paieška dažnai būdavo bevaisė (Balčiūnas 1987, p.34; Dakanis 1988, p.104). Netikslios lokalizacijos faktorius didelę reikšmę turėjo praktiškai per visą minėtų sąrašų sudarymo istoriją ir išnyko tik pastaraisiais dešimtmečiais, tapus prieinamai GNSS (angl. *global navigation satellite system* – globali palydovinė navigacijos sistema) technologijai. Kitas aspektas – informacijos patikimumas. Pirmieji AV sąrašai, tapę vėlesniųjų pagrindu, buvo sudarinėjami pasikliaujant vietos gyventojų teikiama informacija ir jos netikrinant, todėl natūralu, kad į sąrašą pateko ir daug netikrų ar neteisingai interpretuotų AV, kurių dalis vėliau minima ir literatūroje, taip sukeliant nemažai painiavos. Taip pat svarbūs ir sąrašų sudarymo tikslai – į visus įtraukiant objektus yra atliekama tam tikra jų atranka pagal tipologinius, chronologinius, objektų išlikimo, informacijos patikimumo ar kitus

kriterijus. Dėl to nemenka dalis žinomų ar žinotų AV yra neįtraukta į paveldosaugos sąrašus, taip pat ir į „Lietuvos TSR archeologijos atlasą“. Sąrašo apimtis taip pat priklauso ir nuo to, kas to meto supratimu yra laikoma archeologiniu objektu (Dakanis 1988, p.104).

Bendram sąrašų reprezentatyvumui ne mažiau įtakos turi ir tai, kokiais šaltiniais remiantis jie yra sudaromi. Pirmieji du aptariami sąrašai sudaryti iš esmės pasikliaujant tik vietos gyventojų pateikiama informacija. Trijų vėlesnių pagrindiniai duomenų šaltiniai – žvalgomosios ekspedicijos, tačiau jos beveik visos vyko vietovėse, apie kurias buvo sužinota iš vietos gyventojų, bet jose dažniausiai vyko tik nesistemiški vizualiniai paviršiaus žvalgymai, kartais iškasta po keletą šurfų. Šeštajam sąrašui apskritai jokie nauji duomenys nebuvo renkami. Taigi akivaizdu, kad didžiausia dalis praeityje egzistavusių AV į juos buvo neįtraukta ne dėl jau išvardintų priežasčių, bet dėl to, kad jos apskritai nebuvo surastos.

FAKTORIAI, LEMIANTYS ARCHEOLOGINIŲ VIETŲ SUNYKIMĄ AR IŠLIKIMĄ

Tam, kad kuri nors AV būtų surasta, pirmiausia ji turi būti išlikusi nuo jos susiformavimo iki to meto, kai jos ieškoma. Skirtinga praeityje vykdyta žmonių veikla suformavo skirtingų tipų AV: gyvenvietes, stovyklavietes, laidojimo paminklus, įtvirtinimus, žemdirbystės laukus, lobius ir t.t. Visi išvardinti ir neišvardinti AV tipai gali labai skirtis – jie būna skirtingo dydžio, skirtingos sudėties, konfigūracijos ir t.t., todėl natūralu, kad visų jų išlikimą ar sunykimą gali sąlygoti labai skirtingi veiksniai. AV nykimu reikėtų laikyti požymių, teikiančių bet kokią informaciją apie ją – chronologiją, struktūrą, vykdytos veiklos pobūdį, aplinką ir t.t. – kiekybinį ir kokybinį mažėjimą dėl įvairių postdepozicinių procesų poveikio, o sunykimu – tokią AV raidos stadiją, kai visai nebelieka požymių, leidžiančių ją aptikti ir identifikuoti. Taigi kuo labiau AV yra sunykusi, tuo mažiau identifikavimo požymių ji turi, todėl, savai-

me suprantama, sunkiau aptinkama (paradoksalu, bet dažnai pačiu intensyvaus nykimo momentu AV trumpą laiką tampa kur kas geriau aptinkamos nei įprastai). Dėl šios priežasties gana dažnai net ir prie visiškai sunykusių nepriskirtinos AV gali turėti tiek mažai požymių, kad jas aptikti praktiškai gali būti neįmanoma. Kad galima būtų paprasčiau perprasti faktorius, lemiančius skirtingų tipų AV nykimą, analizuosime ne tų faktorių poveikį pačiai AV, bet atskiriems požymiams, pagal kuriuos tos AV ir yra identifikuojamos. Nepriklausomai nuo AV tipo, visos jos dažniausiai identifikuojamos pagal trijų grupių požymius:

1. Judami objektai – atpažįstami pagal jų formą ar medžiagą. Tai dirbiniai, atliekos, kai kurie ekofaktai, tam tikros cheminės medžiagos (pvz., fosfatai).
2. Nejudami objektai – tokie, kurių forma ir medžiaga niekuo nesiskiria nuo aptinkamų natūralioje gamtoje, bet tarpusavio išsidėstymas, konfigūracija rodo kultūrinę prigimtį. Tai žemės konstrukcijos, kultūriniai ir supiltiniai sluoksniai, įgilinti objektai, akmenų konstrukcijos.
3. Nematerialūs požymiai – rašytiniai šaltiniai, toponimai, legendos, padavimai, liudijimai.

Trečioji požymių grupė yra nesusijusi su fiziniu pačios AV išlikimu, todėl tai yra atskira tema ir šiame skyriuje plačiau nenagrinėjama. Galima tik pabrėžti, kad kai kuriais atvejais dėl šių požymių į sąrašą galima įtraukti ir visiškai fiziškai sunykusias AV.

Pirmosios grupės požymius – **judamus objektus** – naikina tiek gamtiniai, tiek kultūriniai postdepoziciniai procesai. Prie gamtinių galima priskirti biologinius ir cheminius irimo procesus bei fizinių poveikį (dūlėjimas, trupinimas, traiškymas) (Schiffer 1987, p.147–150). Prie kultūrinių, žmogaus tiesiogiai sukeltų procesų priskirtini fizinis poveikis bei radinių surinkimas (lobių ir senienų ieškojimas, kasinėjimai). Vertinant globaliai šie kultūriniai procesai, palyginti su gamtiniais, turi žymiai mažesnę įtaką AV judamų požymių nykimui, tačiau kur kas svarbiau, kad žmonių veikla dažnai gana ženkliai prisideda prie jų nykimo netiesiogiai – sudaro palankias sąlygas ir suintensyvina gamtinius

nykimo procesus. Pirmosios grupės AV požymiai gali būti atpažįstami net ir jei buvo pajudinti iš pirminės vietos, todėl jiems ne visada pražūtingi procesai, pakeičiantys jų buvimo vietą, jei, žinoma, tai nepaskatina irimo procesų ir artefaktai neatsiduria už AV ribų.

Pagrindiniai faktoriai, dėl kurių labiausiai nyksta šie požymiai, t.y. suyra objektai, yra aplinkos sąlygos – terpės, kurioje jie yra, rūgštingumas, oksidacijos ir redukcijos procesai, drėgnumas, aerobinė/anaerobinė aplinka ir pan. Gamtoje šios sąlygos yra gana pastovios ir kinta lėtai, todėl jei iš tam tikros medžiagos pagamintas ar susiformavęs objektas patenka į jo išlikimui netinkamą terpę, jis sunyksta gana greitai, o jei į tinkamą – didelė tikimybė, kad jis išliks labai ilgai, kartais ir daug tūkstantmečių. Tačiau tokiam ilgalaikiam objektų išlikimui didelę neigiamą įtaką turi sąlygų pasikeitimas, dažniausiai sąlygotas žmonių veiklos. Kaip pagrindines, globalias tokias veiklas, bent jau Lietuvoje, neabejotinai galima įvardinti melioraciją, žemdirbystę ir oro taršą.

Intensyviausia melioracija Lietuvoje pradėta vykdyti nuo XIX a. 2-osios pusės. Maždaug per 100 metų intensyvių darbų laikotarpį buvo nusausinga daugiau nei 3 000 000 ha žemių, tai sudaro 47% šalies teritorijos (Povilaitis *ir kt.* 2011, p.31–36). Dažniausiai melioruojamos būdavo drėgnesnės vietos – šlapynės, kuriose iki tol buvo palankesnės sąlygos išlikti daugeliui archeologinių radinių ir ekofaktų. Nusausingus šias vietas sąlygos pasikeitė ir, galima spėti, daugelis iki tol gerai išlikusių AV ėmė labai sparčiai nykti. Įvertinti realų tokio nykimo mastą remiantis konkrečiais pavyzdžiais yra gana sunku, nes iki šiol šlapynėse vykdyta labai mažai tyrimų (Pranckėnaitė 2011).

Arimas labiausiai kenkia negiliai esantiems objektams. Neigiamas jo poveikis, kaip ir melioracijos, pasireiškia objektų terpės savybių pasikeitimu, jo metu objektai iškeliami į paviršių, kur sąlygos jiems suirti yra žymiai palankesnės. Čia taip pat svarbus ir tiesioginis fizinis poveikis, kurio metu objektai gali būti sutrinami ar sutrupinami. Arimas AV labiausiai kenkia pirmaisiais metais, kai vieta arinama pirmus kartus, tuomet sunyksta šiam proce-

sui jautrūs objektai. Vėliau, tą pačią vietą ariant daug metų, žalingas poveikis sumažėja, nes judinamas tik tas pats viršutinis sluoksnis, kuriame jau nebėra šiam procesui jautrių objektų. Sparčiausiai nauji dirbamos žemės plotai būdavo įsisavinami įvairių Lietuvoje vykdytų žemės reformų (Valakų – XVI a. 2-ojoje pusėje, skirstymo į vienkiemius XX a. pradžioje, kolūkių kūrimo XX a. viduryje) metu, kuomet būdavo pradedami arti iki tol nejudinti žemės plotai (Mekas 1932). Be abejo, šis procesas vyko ne tik reformų metu. Nauji žemės plotai vietoj miškų buvo įsisavinami nuolat dėl didėjančio gyventojų skaičiaus (Brukas 2008). Ankstesniais amžiais šis procesas vyko gana lėtai, bet visiškai naują tempą ir mastą įgavo XIX a., kai bendras miškų plotas dėl dirbamos žemės Lietuvoje sumažėjo dvigubai, žemdirbystėje pradėtos naudoti naujos technologijos (Brukas 2010, p.98). XX a. žemdirbystė vystėsi intensyviau, AV nykimą spartino ir pradėta naudoti sunkioji technika, giluminis arimas.

Pastaruoju metu archeologinių objektų nykimą skatina ir žmonių sukelta oro tarša, dėl kurios atsiranda rūgštūs lietūs, gana ženkliai didinantys dirvožemių rūgštingumą, kuris yra pražūtingas metaliniams, kaulo/rago bei kitiems AV identifikavimui svarbiems archeologiniams radiniams (Schiffer 1987, p.148).

Pačius objektus, priskiriamus pirmajai AV požymių kategorijai, pagal jų atsparumą visiems aptartiems juos naikinantiesiems procesams, galima suskirstyti į kelias grupes:

1. Atsparūs nykimo procesams, kurie įprastomis sąlygomis Lietuvoje gana gerai išlieka beveik bet kokiaje aplinkoje. Prie tokių galima priskirti titnago ir kitų rūšių akmens radinius, geležies šlaką, gerai išdegtą apžiestąją ir žiestąją keramiką.

2. Vidutinio atsparumo – dažniausiai išlieka įprastomis sąlygomis, tačiau patekę į dirvos paviršių ar kitaip pasikeitus aplinkos sąlygoms, gali gana greitai visiškai suirti. Prie tokių priskirtini geležies ir spalvotųjų metalų dirbiniai, lipdytinė keramika, molio tinkas, degusi suanglėjusi organika bei kiti rečiau aptinkami objektai.

3. Neatsparūs nykimo procesams – labai jautrūs aplinkai ir išliekantys tik tam tikromis jiems palankiomis sąlygomis. Tai daugiausia organinės medžiagos. Prie jų taip pat priskirtinas ir kaulas/ragas, nors pastarojo išlikimui tinkamos sąlygos susidaro kur kas dažniau.

Antrosios grupės AV požymių – **nejudamų objektų** – išliekamumas priklauso nuo kiek kitokių faktorių. Kadangi šiai grupei priskirti objektai identifikuojami ne pagal žmogaus jiems padarytą fizinių poveikį, keičiantį formą ar sandarą, o tik pagal išdėstymą vienas kito atžvilgiu, tam, kad jie taptų visiškai nebeatpažįstami, užtenka postdepozicinių procesų metu juos išjudinti iš savo vietos. Ar tai būtų akmenys, iš kurių suformuotas, pvz., pilkapių akmenų vainikas, ar gruntas, iš kurio supiltas pylimas arba užpildyta kadaise žemėje iškasta duobė, jie gali būti atpažįstami tik tuo atveju, jei bus randami toje pačioje vietoje ir išdėstyti ta pačia tvarka (arba bent jau artima jai), kaip buvo padaryta tyrėją dominančios AV naudojimo metu. Taigi nesunku numanyti, kad šiems požymiams pražūtingiausi procesai yra susiję su fiziniu jų pašalinimu iš pirminės vietos arba netgi tiesiog pajudinimu.

Prie gamtinių procesų, labiausiai naikinančių antrosios grupės požymius, priskirtini: upių potvyniai, jų krantų plovimas, vėjo sukeltas pustymas, vandens sukelta dirvos paviršiaus erozija bei augalų šaknų ir žemę rausiančių gyvūnų poveikis. Visi jie vyksta savaime, bet gali būti skatinami arba stabdomi žmogaus. Pvz., upių krantai visada plaunami savaime, bet žmonės šį procesą gali tiek paskatinti (statydami užtvankas), tiek ir sustabdyti (sutvirtindami krantus), o vėjo sukelti pustymai arba vandens sukelta paviršiaus erozija Lietuvos gamtinės aplinkos sąlygomis savaime yra nedidelio masto, bet žmogui ariant ar kertant miškus ir taip pažeidžiant paviršių bei nuo šių procesų saugančių augmeniją, jie gali tapti gerokai intensyvesni. XVIII–XIX a. dėl intensyviai kertamų, bet neatsodinamų miškų, vėjo pustomų smėlynų formavimasis minimas ne tik Kuršių nerijoje bei pajūryje, bet ir likusioje Lietuvos dalyje. XIX a. viduryje smėlynai jau sudarė tūkstan-

čius hektarų (be pajūrio), o XX a. pradžioje – jau ne mažiau kaip 25 000 ha (Brukas 2010, p.99). Vėliau jie buvo užsodinami miškais ir stengtasi nebeleisti atsirasti naujiems, nors kai kur jie dar susiformuodavo.

Prie žmogaus tiesiogiai sukeliama antrosios grupės požymių nykimo faktorių priskirtini žemės arimas, įvairaus pobūdžio grunto kasimo ar stumdymo darbai. Taip pat pasitaiko ir akmenų konstrukcijų rinkimo statyboms ar kitiems tikslams atvejų. Kaip ir kiti su žmogaus veikla susiję faktoriai, iki XIX a. šie veiksniai buvo palyginti nedideli, XIX a. pradėjo smarkiai intensyvėti, o XX a. pasiekė piką.

Bandant grupuoti Lietuvos AV būdingus antrosios grupės požymius pagal atsparumą juos naikinantiesiems faktoriams, prie pačių jautriausių reikėtų priskirti smulkesnes antžemines žemės konstrukcijas (smulkesnius piliakalnių pylimus, pilkapių sampilus), arti žemės paviršiaus esančius įgilintus objektus ar kultūrinį sluoksnį bei žemės paviršiuje ar netoli jo esančias akmenų konstrukcijas (pilkapių vainikus, krūsnis, grindinius). Šie objektai gali visiškai sunykti labai greitai, pvz., vos keletą kartų suarus AV teritoriją. Atsparesnės priskirtinos stambesnės žemės konstrukcijos, kurios, teritoriją nuolat ariant, gali išlikti ilgai, nors ir nuolat palaipti nykdomos ir tapdamos vis sunkiau pastebimos. Pačiais atspariausiais reikėtų laikyti giliau žemėje esančius objektus (ūkines duobes, stulpavietes ir pan.), kurių žemės arimas nepasiekia, bet didesnio masto ardomieji veiksniai (upių krantų plovimas, potvyniai, vėjo ar vandens sukelta paviršiaus erozija, žmonių kasamas gruntas) lengvai gali visiškai sunaikinti visus AV požymius.

Apibendrinus abi AV požymių grupes galima teigti, kad skirtingų tipų objektai paprastai identifikuojami pagal skirtingus požymius ar jų kombinacijas, dėl to skirtingų tipų AV gali nevienodai išlikti net ir veikiamos tų pačių postdepozicinių procesų – vienoms jie kenks labai, kitoms – ne. Pvz., ilgą laiką ariami mažesni pilkapiai, jei juose įrengti kapai yra sumpile, o ne po juo, gali būti sunaikinami neatpažįstamai, o gyvenvietė, turinti daug į žemę įgilintų duobių, tomis pačiomis sąlygomis išsaugos daugelį

ją identifikuojančių požymių. Kai kurių tipų AV neturi dideliu atsparumu pasižyminčių požymių, todėl galima spėti, kad dauguma jų iki mūsų dienų neišlieka. Prie tokių tikriausiai reikėtų priskirti akmens amžiaus stovyklavietes/gyvenvietes Šiaurės Lietuvoje, kur nėra vietinės titnago žaliavos ir vyravo kaulo/rago įrankiai, taip pat Užnemunės akmenų pilkapius, kuriuose nėra įžemyje įgilintų struktūrų ir kurie buvo paplitę intensyvios žemdirbystės zonoje. Kai kuriais atvejais, nors AV ir nėra visiškai sunaikinamos ir dalis jų požymių išlieka, dėl nykimo procesų tuos požymius labai sunku aptikti – pvz., gali išlikti tik labai mažas ir retai išsidėstęs radinių komplektas, tik pavieniai į žemį įgilinti objektai arba iš viso tik nežymus sunykusių objektų cheminis pėdsakas. Nors tokių AV teoriškai negalima priskirti prie sunykusių, tikimybė, kad jos bus surastos ir atpažintos, labai menka.

Sunykusių objektų skaičius gali būti apytiksliai apskaičiuojamas atsižvelgus į faktorius, aptartus šiame skyriuje. Dėl anksčiau minėtų aplinkybių skirtingų tipų AV išlikimas turėtų būti apskaičiuojamas atskirai. Tikėtina sunykusių objektų santykinė dalis gali būti skaičiuojama tiek didelio regiono, tiek ir pasirinktos tam tikros nedidelės teritorijos, mikroregiono. Pirmuoju atveju tektų pasikliauti bendra statistika, susijusia su analizuojamo regiono raida ir jame vykusiais procesais (pvz., kiek procentų teritorijos įvairiais laikais jame sudarė ariami plotai, kiek buvo nusausinga ir pan.), dėl to skaičiavimo rezultatai nebūtų labai tikslūs. Tiksliai apskaičiuoti įmanoma tik analizuojant mažesnę regioną: surinkti tikslius duomenis apie tai, kokie konkrečiai žemės plotai yra patyrę poveikį, galėjusį turėti įtakos AV išlikimui. Dar tikslesni duomenys būtų gaunami, jei į analizę įtrauktume ir prognozavimo modelius, leidžiančius nustatyti, kokia tikimybė, kad AV galėjo būti būtent tose vietose, kurias labiausiai pažeidė naikinantys procesai.

Vertinant globaliai ir labai apibendrintai, AV labiausiai nykti pradėjo XIX a. 2-ojoje pusėje. Iki XIX a. žemdirbystė ir miškų kirtimas taip pat skatino AV nykimą, tačiau šie procesai dar nebuvo tokio didelio masto. XIX a. 2-ojoje ir XX a. 1-ojoje pusėje prasidė-

jo didžiausia dirbamų žemės plotų plėtra, intensyviausiai kertami miškai, vykdoma melioracija. XX a. 2-ojoje pusėje (sovietmečiu) grėsmės AV išlikimui šiek tiek pasikeitė, bet liko ne ką mažesnės. Kaip teigiamus pokyčius galima įvardinti miškų kirtimo intensyvumo sumažėjimą, smėlynų pustymų stabdymą, aiškiau reglamentuotą į pavidosaugos sąrašus patekusių objektų apsaugą. Tačiau šiuo laikotarpiu vis dar vyko itin sparti melioracija, intensyvėjo žemdirbystė, pradėtas praktikuoti giluminis arimas, o tam naudota sunkioji technika, vyko kolektyvizacija, spartūs urbanizacijos procesai, tiesiamos naujos komunikacijos ir t.t. Nauji žemdirbystės plotai sovietmečiu buvo įsisavinami daugiausia nusausingose šlapynėse, o ne miškų vietoje, todėl didesnę žalą XX a. 2-ojoje pusėje, tikėtina, patyrė šlapynių AV.

FAKTORIAI, LEMIANTYS NEŽINOMŲ ARCHEOLOGINIŲ VIETŲVIŲ APTIKIMĄ

Žinomų AV santykinė dalis priklauso ne tik nuo to, kiek jų išliko, bet ir nuo jų savybių bei nuo to, kas ir kaip vykdė jų paiešką. AV aptinkamumą lemia ankstesniame skyriuje aptarti jų požymiai, pagal kuriuos yra identifikuojamos. Aptinkamumas priklauso nuo keleto pagrindinių savybių: a) teritorijos, kurioje jie yra paplitę, dydžio; b) požymių išsiskyrimo iš aplinkos; c) išlikusių požymių kiekio, tankumo ir įvairumo; d) išlikusių požymių kokybės (Banning 2002, p.46–65).

Pirmoji savybė – požymių paplitimo teritorija yra savaime suprantama: kuo ji didesnė, tuo AV lengviau surandama, ir atvirkščiai. Čia galima atkreipti dėmesį ir į tai, kad teritorijos dydį galėjo paveikti postdepoziciniai procesai, kurie gali jį ne tik sumažinti, bet ir padidinti. Pvz., itin mažą teritoriją užimančių ir dėl to labai sunkiai aptinkamų AV (lobiai, vienkartinės akmens amžiaus titnago skaldymo vietos ir pan.) radiniai minėtų procesų metu gali būti paskleisti didesnėje teritorijoje. Tokiu atveju AV išlikimo kokybė blogėja, bet aptinkamumas tam tikru laipsniu padidėja.

Požymių išryškėjimas aplinkoje reiškia tai, kiek juos maskuoja ir užgožia kiti, tiesiogiai AV neidentifikuojantys objektai. Tokie objektai gali būti augmenija, nuosėdų sluoksniai, į AV požymius panašūs objektai (pvz., natūralus, neapdirbtas titnagas teritorijoje, kurioje ieškoma akmens amžiaus AV; vėjo supustytos kopos ieškant pilkapių) ir pan. Požymių matomumas labai priklauso nuo jiems ieškoti naudojamų metodų: vieni leidžia pastebėti tuos, kurie kitais metodais yra visiškai nematomi. Pvz., šurfovimas leidžia pastebėti požymius, kuriuos slepia nuosėdų sluoksniai ir kurie yra nepastebimi vizualinio paviršiaus žvalgymo metu, o geocheminiai ir geofiziniai metodai suteikia galimybę pastebėti požymius, kurie plika akimi gali būti nematomi. Postdepoziciniai procesai AV požymių matomumui gali turėti įvairios įtakos. Įdomu tai, kad dažniausiai jis yra priešingas tų pačių procesų įtakai AV išlikimui ar sunykimui. AV ardantys procesai (arimas, atodangos, erozija, grunto kasimas ir pan.) dažniausiai ženkliai pagerina jų požymių matomumą, deja, tas pagerėjimas yra trumpalaikis ir pasireiškia tik paties ardymo metu, o po jo dažniausiai vėl sumažėja. AV konservuojantys procesai (padengimas papildomu nuosėdų sluoksniu, užlijimas vandeniui ir pan.), atvirkščiai, jas padaro labai sunkiai pastebimas, kartais iš viso neprieinamas jų ieškantiems tyrėjams.

Išlikusių požymių gausa, tankumas ir įvairumas – taip pat savaime suprantami faktoriai, tiesiogiai lemiantys tai, ar AV bus pastebėta. Postdepoziciniai procesai čia taip pat gali turėti dvejopą įtaką. Dažniausiai ji yra neigiama – laikui bėgant AV požymiai nuolat nyksta, mažėja jų skaičius, tankumas ir įvairumas. Šie procesai AV aptinkamumui gali turėti teigiamos įtakos nebent tada, kai retai išsidėstę ir dėl to sunkiai aptinkami objektai fragmentizuojasi, taip ženkliai padidindami objektų skaičių ir tapdami lengviau pastebimi.

Ketvirtas faktorius – požymių kokybė – lemia tai, ar ieškotojas, pastebėjęs AV, sugebės ją atpažinti ir identifikuoti. Požymių kokybė čia suprantama kaip jų sunykimo laipsnis. Kaip minėjome, vykstant AV nykimo procesams, jų požymiai nyksta ne

tik kiekybiškai, bet ir kokybiškai. Pirmosios grupės požymiai – judinami objektai nykdami gali prarasti savo būdingą formą, tekstūrą, sutrupėti ir tapti žymiai sunkiau atskiriami nuo kitų, AV neidentifikuojančių objektų. Antrosios grupės – nejudami objektai – būdingą savo konfiguraciją ar išsidėstymo sistemą, veikiami ardomųjų veiksnių, dažniausiai praranda laipsniškai – jei tam tikra struktūra pradžioje yra lengvai identifikuojama, jai nykstant darosi vis sunkiau ją išskirti iš natūralios aplinkos, nuo su AV nesusijusių objektų. Pvz., gerai išlikę pilkapių sampilai yra atpažįstami lengvai, bet kuo labiau suploškstėja, tuo sunkiau juos atskirti nuo natūralaus reljefo. Požymių kokybė lemia ne tik tai, ar AV apskritai bus identifikuota, bet ir tai, ar bus nustatytas jos tipas, chronologija ir kita informacija.

Aptarus AV savybes, lemiančias jų aptinkamumą, reikia atkreipti dėmesį į tai, kad jos jokių būdu nėra tiesiogiai susijusios su AV sunykimo laipsniu. Nors AV nykimas reiškia pačių jas identifikuojančių požymių nykimą, tie patys procesai, naikindami tuos požymius, dažnai kartu gali padaryti juos ir labiau matomus bei greičiau pastebimus.

Ne mažesnės įtakos nei jų pačių savybės AV suradimui turi ir tai, kokių būdu jų yra ieškoma (Banning 2002, p.39–74). Čia pirmiausia reikėtų pabrėžti tikslinę paiešką, kuomet atliekami tam tikri darbai, kurių pagrindinis tikslas ir yra naujų, iki tol nežinotų AV suradimas bei identifikavimas, ir atsitiktinius atradimus, kuomet iki tol nežinotos AV aptinkamos vykdant kitus darbus. Tikslinė paieška dažniausiai vykdoma kryptingai, atliekant pasirinktos teritorijos žvalgymus, naudojant iš anksto pasirinktą metodiką. Svarbiausi aspektai, lemiantys, kiek ir kokių iki tol nežinotų AV bus rasta, yra šie: a) žvalgymų tikslai, b) naudojami metodai, c) žvalgymų mastas ir intensyvumas.

Galima išskirti dvi pagrindines žvalgymų tikslų grupes: paveldosauginius ir mokslinius. Paveldosauginiais tikslais žvalgymai atliekami sudarant ir pildant AV registrą, taip pat siekiant nustatyti, ar AV esama teritorijoje, kurioje planuojami didesnio masto žemės judinimo darbai, potencialiai galintys

jas sunaikinti. Šiais tikslais vykdomų žvalgymų mastai priklauso nuo paveldosaugos institucijų veiklos, jų inicijuojamų programų bei su kultūros paveldu susijusių įstatymų. Paveldosauginiai žvalgymai Lietuvoje pradėti tarpukariu, kuomet juos vykdyti ėmėsi Valstybės archeologijos komisija. Duomenų apie žinomas AV rinkimas ir naujų AV paieška buvo vykdomi pasitelkus didelį būrį bendradarbių ne paveldosaugos profesionalų (matininkų, mokytojų, miškininkų ir kt.). Tokiu būdu 1935–1936 m. buvo surinkta žinių net apie 4041-ą paminklą (Keršytė 1996, p.30). Po karo intensyvesni paveldosauginiai žvalgymai pradėti tik 1967 m., priėmus Kultūros paminklų apsaugos įstatymą ir įsteigus MMT. 1971–1994 m. MMT (nuo 1991 m. – KPC) surengė 90 ekspedicijų, kurių metu buvo žvalgyta per 4000 objektų, iš kurių 761 buvo naujas, iki tol nežinomas (Dakanis 2001, p.70). Deja, XX a. pabaigoje ir XXI a. pradžioje naujų objektų paieška beveik nutrūko, nes KPC darbuotojai susitelkė ties kitais darbais (Dakanis 2001, p.71–72). Teritorijose, kur planuojami didelio masto žemės darbai, naujų AV paieška yra labai svarbi, kadangi tai dažniausiai būna paskutinė galimybė jas atrasti prieš visiškai sunaikinant, bet ilgą laiką Lietuvoje tokia paieška iš viso nebuvo vykdoma. Soviamečiu, pvz., prieš planuojant patvenkti upes hidroelektrinėms statyti buvo susitelkiama tik į jau žinomų objektų žvalgymus ir kasinėjimus (Rimantienė 1960; 1962). Naujų AV paieška ardomose vietose pradėta tik pačioje XX a. pabaigoje (Brazaitis, Zabiela 1996; Strazdas 1998; Zabiela 1998) ir, bent jau oficialiai, nuo tada vykdoma iki šiol.

Moksliniais tikslais naujų AV paieška vykdoma norint surinkti daugiau duomenų tam tikru tyrėjus dominančiu klausimu. Konkretesni tikslai priklauso nuo tuo metu esančio mokslo lygio, vyraujančių tyrimų kryptių. Galima pastebėti, kad tokių žvalgymų suintensyvėjimas ar stagnacija susiję su tam tikrais mokslo raidos etapais, tam tikru metu vyraujančiomis paradigmomis. Lietuvos archeologijos istorijoje galima išskirti keletą periodų, kuomet AV paieškai ir registracijai skirta daugiausia dėmesio. Pirmasis toks etapas buvo dar pačioje Lietuvos ar-

cheologijos mokslo pradžioje – XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje. Šiam etapui pirmiausia atstovauja F. Pokrovskio sudaryti lietuviškų gubernijų archeologiniai žemėlapiai. Taip pat svarbų indėlį įnešė ir kiti tyrinėtojai, tuo metu vykdę AV paieškų ir registravimo darbus, sudarinėję teminius ar regioninius AV sąrašus – W. Szukiewiczus, L. Krzywickis, J. Radziukynas, E. Hollackas ir kiti (Kulikauskas, Zabiela 1999). Kitas etapas išryškėjo tarpukariu ir yra susijęs su P. Tarasenkos, kuris daug metų rinko ir kaupė medžiagą savo archeologiniam žemėlapiui (Tarasenska 1928a; 1928b), vardu. Sovietmečiu žvalgomąsias ekspedicijas organizavo Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos institutas. 1948–1973 m. surengta 20 žvalgomųjų ekspedicijų, kuriose dalyvavo visi šios įstaigos darbuotojai (Lietuvos 1975, p.7). Šių ekspedicijų pagrindinis tikslas ir rezultatas – išleistas „Lietuvos TSR archeologijos atlasas“ (Lietuvos 1974; 1975; 1977). Jį išleidus, žvalgomųjų ekspedicijų ir naujų AV paieškų mastai gerokai sumažėjo, šis darbas paliktas daugiausia paveldosaugos institucijoms. Ketvirtąjį moksliniais tikslais grindžiamų žvalgymų suintensyvėjimo pradžią galima įžvelgti tik pastaraisiais metais. Šį etapą galima sieti su prasidėjusiais mikroregionų tyrimais ir dėl to atsiradusiu poreikiu surinkti apie juos itin detalią informaciją (Kurila 2012; Piličiauskas 2013; Vengalis 2014).

Žvalgymų metodai gali būti labai įvairūs, jie pasirenkami atsižvelgus į tai, kokius požymius turi ieškomos AV, į gamtos sąlygas, leidžiančias ar trukdančias juos pritaikyti, bei į metodų prieinamumą (finansines bei technines galimybes). Pagrindiniai metodai, taikomi ieškant naujų AV, yra vizualiniai paviršiaus žvalgymai, įvairaus dydžio šurfai, gręžiniai, įvairūs geofizikiniai, geocheminiai ir nuotoliniai (angl. *remote sensing* – aerofotografija, palydovinės nuotraukos, LiDAR) metodai. Efektyvi gali būti ir vietos gyventojų apklausa. Kaip minėjome, įvairūs metodai nevienodai efektyviai leidžia pastebėti skirtingus požymius, nevienodą įtaką jiems daro ir požymių „užsimaskavimas“. Kai kurių metodų (dažniausiai neturinčių tiesioginio kontakto su

stebimais objektais – geofizikinių, nuotolinių) požymių pastebimumo koeficientas yra geras, bet jie sunkiai gali juos identifikuoti – atskirti, ar tie požymiai yra gamtinės, ar antropogeninės kilmės. Tokiu atveju dažniausiai kartu taikomi keli skirtingi metodai. Taigi tai, ar AV bus atrastos, tiesiogiai priklauso nuo žvalgymo metodų pasirinkimo.

Ankstyviausias Lietuvoje taikytas naujų AV paieškos metodas buvo vietos gyventojų apklausa, kuria, sudarydamas archeologinius žemėlapius, rėmėsi F. Pokrovskis (Покровский 1893; 1899). Beveik tuo pat metu pradėti taikyti ir paviršiaus vizualiniai žvalgymai, kuriuos intensyviai vykdė W. Szukiewiczus, taip pat Z. Glogeris bei keletas kitų XIX a. 2-osios pusės tyrinėtojų (Kulikauskas, Zabiela 1999, p.113, 134). Šie du metodai prigijo Lietuvos archeologijos tradicijoje – per visą tarpukarį ir net sovietmečiu jie buvo naudojami kaip pagrindiniai, dažniausiai derinami abu (Tarasenko 1925; Volkaitė-Kulikauskienė 1958, p.136–137). Žvalgomosios archeologinės ekspedicijos dažniausiai vykdavo pagal iš anksto suplanuotą maršrutą, sudaromą pagal jau turimą informaciją apie kokius nors archeologinius požymius tam tikrose vietovėse. Nuvykus į vieną iš tokių vietovių būdavo atliekami vizualiniai žvalgymai, taip pat bendraujama su vietos gyventojais, iš kurių neretai būdavo sužinoma ir apie netoliese esančias kitas spėjamas AV. Jeigu atvykę į vietą ekspedicijos dalyviai AV požymių neaptikdavo, tokia vietovė būdavo išbraukiama iš sąrašo (Volkaitė-Kulikauskienė 1958, p.136–137; Dakanis 1988, p.106). Apie šurfavimo metodo taikymą tokiose ekspedicijose informacijos išlikę labai nedaug dėl itin lakoniško tų laikų žvalgomųjų ekspedicijų dokumentavimo – jei šurfai ir buvo kasami, ataskaitose tai dažniausiai nepaminima (plg. Kulikauskas 1948, p.16–17 ir Kulikauskas 2003, p.168). Šurfus dar tarpukariu pradėjo naudoti P. Tarasenko, bet tik kaip papildomą metodą, siekiant patikslinti ar praplėsti žinias apie naudojant kitus metodus jau surastas AV (Tarasenko 1934). Tokia šio metodo funkcija išliko ir vėliau. Laikui bėgant jis taikytas vis dažniau, nors dar 1971–1994 m. žvalgomųjų ekspedicijų

metu pagrindiniai metodai išliko vietos gyventojų apklausa ir vizualinis paviršiaus žvalgymas, o šurfai buvo kasami tik atskirais atvejais (Dakanis 1988, p.106–107). Ankstyviausiu dokumentuotu šurfavimo panaudojimu kaip savarankišku metodu, t.y. ieškant nežinomų AV ten, kur iki tol apie jas neturėta jokių žinių, galbūt galima laikyti 1971 m. E. Butėnienės vykdytus tyrimus netoli Bradeliškių piliakalnio (Butėnienė 1971, p.2). Vis dėlto tokių atvejų iki pat XX a. pabaigos pasitaikė labai retai. Tik XX a. pabaigoje šurfavimas tampa pagrindiniu ir dažniausiai naudojamu metodu tiek tikslinant informaciją apie naujai atrastas AV (Tebelškis 2001), tiek ir jų ieškant (Brazaitis, Zabiela 1996). Pastaruoju metu daugelis archeologų šurfavimą jau suvokia kone kaip vienintelį galimą žvalgymų metodą, vien tik jis minimas netgi archeologinių tyrimų taisyklės reglamentuojančiuose dokumentuose. Kitas XX a. pabaigoje imtas taikyti AV paieškų metodas – žvalgymai metalo detektoriumi (Brazaitis, Zabiela 1996), bet šios paieškos dažniausiai taip pat buvo nedokumentuojamos, todėl daugiau žinių apie jo taikymą nėra išlikę, galima tik pasakyti, kad kartais rezultatai būdavo geri (Vėlius 1996). AV paiešką aerofotografijos pagalba bandyta vykdyti taip pat tik nuo XX a. pabaigos, bet laukiamų rezultatų tai nedavė (Zabiela 2008). Pastaraisiais metais pradėti taikyti ir kiti AV paieškos metodai – geofizika, gręžiniai (Piličiauskas 2013), LiDAR analizė (Tamulynas *ir kt.* 2013), bandomi geocheminiai metodai (Simniškytė, Selskienė 2012), bet tik pavieniais atvejais ir tik pavienių tyrėjų.

Trečiasis aspektas, turintis įtakos atrandant naujas AV, yra žvalgymų mastai ir intensyvumas. Žvalgymų mastai visais Lietuvos archeologijos istorijos etapais buvo labai maži – pastebima ryški tendencija daugiausia dėmesio skirti stacionariems, didesnės apimties kasinėjimams, o žvalgymams tekdavo tik antraeilis vaidmuo. Tai atsispindi ir žvalgymų dokumentavime, kuris dažniausiai būdavo itin skurdus ir neinformatyvus, dėl to dabar iš tyrinėjimų atskaitų nebegalima atsekti, kaip konkrečiai vyko tokie darbai, kokia buvo jų strategija, intensyvumas, ir kitos šiuo metu įdomios ir svarbios informacijos. Nuodugnus

ištisinis pasirinktos teritorijos žvalgymas (angl. *full-coverage survey*) moksliniais tikslais Lietuvoje apskritai dar nebuvo vykdytas nė vienu atveju. Dažniausiai vykdavo neintensyvūs, bet labai didelių teritorijų žvalgymai. Dažnai ieškota tik kurios nors vienos rūšies AV (piliakalnių, akmens amžiaus gyvenviečių).

Kaip minėjome, naujos AV gali būti atrandamos ne tik vykdant tikslinę jų paiešką, bet ir atsitiktinai. Atsitiktinai gali būti atrandamos archeologams vykdant tyrimus jau žinomose kito tipo AV (pvz., gyvenvietės liekanos po tyrinėjamų pilkapių pagrindu). Prie atsitiktinai atrastų taip pat priskirtinos ir AV, atrastos su profesionalia archeologija nesusijusių asmenų. Tai gali būti archeologai mėgėjai, kraštotyrininkai ir kiti istorija besidomintys asmenys, miškininkai, žemės savininkai, įvairius žemės judinimo darbus vykdantys darbininkai. Iš AV sąrašų apžvalgos galima spręsti, kad visi šie asmenys yra labai svarbus informacijos apie naujus objektus šaltinis, jų dėka yra suregistruota tikrai nemaža dalis šiuo metu turimo archeologinio žemėlapiu. Ypač svarbus duomenų šaltinis tokie asmenys buvo iki Antrojo pasaulinio karo (Tarasenko 1925), svarų indėlių jie įdėjo ir sovietmečiu (Volkaitė-Kulikauskienė 1958, p.134–138). Pastaruoju metu šis informacijos šaltinis panaudojamas gerokai mažiau, dėl paveldosaugos politikos susidaręs tam itin nepalankus socialinis kontekstas. Archeologai mėgėjai šiuo metu yra kriminalizuojami – priskiriami prie „juodųjų archeologų“, todėl, savaimė suprantama, su paveldosaugininkais ir archeologais nebendradarbiauja. Kraštotyros draugijos dabar nebėra tokios gausios kaip anksčiau, o jų ryšiai su archeologija beveik nutrūkę. Pastaruoju metu tarp istorija besidominčių žmonių populiarėjančios pseudomokslinės teorijos taip pat neprisideda prie jų bendradarbiavimo su profesionaliais archeologais ir paveldosaugininkais, kadangi jie yra laikomi „sąmokslininkais, slepiančiais tikrąją tiesą“. Žemės darbus vykdančios įmonės ir žemės savininkai apie aptiktas nežinomas AV dažniausiai nepraneša, nes veiklos apribojimas ir privalomas archeologinių tyrimų finansavimas jiems atneštų tiesioginių ir nekompensuojamų nuostolių.

Įvertinus visas aplinkybes, lemiančias, kokia santykinė dalis iki mūsų laikų išlikusių AV yra atrandamos, galima bandyti apytiksliai ją apskaičiuoti. Kaip ir skaičiuojant sunykusių AV kiekį, šiuo atveju turi būti apskaičiuojamas kiekvienas AV tipas atskirai. Paprasčiausia tokį reprezentatyvumą yra apskaičiuoti konkretaus mikroregiono, kur vyko sistemingi žvalgymai. Atsižvelgiant į numanomus ieškomų AV požymius ir žvalgymų strategiją nesunku apskaičiuoti žvalgymų efektyvumą, kuris ir nusako, kokia santykinė AV dalis buvo atrasta, o kokia liko nepastebėta (Banning 2002, p.68–72). Vertinant didesnes teritorijas arba tas, kur nevykdyti sistemingi žvalgymai, tokia metodika netinka ir šis skaičiavimas nebe toks patikimas. Vienas iš būdų apskaičiuoti dar neaptiktų AV skaičių yra jų suradimo tendencijų analizė. Šiuo tikslu yra registruojamos naujų AV suradimo datos, lyginant atskirais dešimtmečiais turėtus paminklų sąrašus, analizuojama, kaip žemėlapis keičiasi laikui bėgant, ar naujai atrasti paminklai tik papildo, ar iš esmės keičia jau išryškėjusius dėsningumus. Taip pat yra lyginamas ir atskirais metais atrandamų naujų paminklų skaičius – jei jis staiga sumažėja, nors žvalgymų intensyvumas lieka toks pats, galima teigti, kad neatrastų paminklų santykinė dalis jau yra maža (Kristiansen 1985).

SKIRTINGŲ TIPŲ ARCHEOLOGINIŲ VIETŲ REPREZENTATYVUMAS LIETUVOJE

Prieš aptariant, koks galėtų būti realus Lietuvos AV, skirtingų jų tipų reprezentatyvumas, pirmiausia reikėtų mūsų turimas AV duomenų bazes palyginti su sukauptomis kitose valstybėse (1 lent.). Skirtumai čia akivaizdūs, pvz., Danijoje žinomų AV vidutinis tankumas Lietuvą lenkia net 60 kartų. Be abejo, duomenų iš skirtingų regionų gretinimas gali būti atliekamas tik norint susidaryti bendresnę vaizdą – visų šių duomenų bazių dydis priklauso nuo daugelio faktorių – tiek nuo jau aptartų šiame straipsnyje, tiek nuo skirtingų archeologijos tradicijų skirtingose

1 lentelė. Įvairiose valstybėse ir regionuose registruotų archeologinių vietovių skaičiaus palyginimas (pagal Wheatley, García Sanjuán 2002; papildyta autoriaus)

Šalis (regionas)	Plotas (km ²)	AV skaičius	Vidutinis AV tankumas (AV/km ²)	Metai	Šaltinis
Danija	43 100	170 000	3,94	2010	http://www.kulturstyrelsen.dk/english/cultural-heritage/sites-and-monuments/register/
Olandija	33 900	75 000	2,21	2014	http://www.culturalheritageagency.nl/en/archaeological-monuments
Lenkija	312 700	450 000	1,44	2002	Wheatley, García Sanjuán 2002
Škotija	78 800	110 000	1,40	2002	Wheatley, García Sanjuán 2002
Švedija	450 000	600 000	1,33	2014	http://www.raa.se/hitta-information/fornsok-fmis/about-fornsok/
Čekija	78 900	60 000	0,76	2002	Wheatley, García Sanjuán 2002
Prancūzija	547 000	310 000	0,57	2002	Wheatley, García Sanjuán 2002
Portugalija	92 900	13 500	0,15	2002	Wheatley, García Sanjuán 2002
Ispanija (Andalūzija)	87 300	12 000	0,14	2002	Wheatley, García Sanjuán 2002
Rumunija	237 500	22 500	0,09	2002	Wheatley, García Sanjuán 2002
Lietuva	65 300	4300	0,07	2012	Tučas, Tamulynas 2012

šalyse (skirtingai brėžiamos ribos tarp archeologinio ir istorinio, mitologinio, architektūrinio paveldo), tiek ir nuo realaus skirtingų regionų apgyvendinimo tankumo įvairiais proistoriniais ir istoriniais periodais skirtumo. Vis dėlto kaip svarbiausia tokių skirtumų atsiradimo priežastis neabejotinai įvardijamas archeologinių žvalgymų, vykdytų atskirose šalyse, intensyvumas ir sistemingumas (Wheatley, García Sanjuán 2002, p.158–160).

Nė viena Europos šalis, vertinant registruotų AV tankumą, nėra iš tolo negali varžytis su Danija, bet net ir šios šalies tyrinėtojai savo duomenų bazės nelaiko išbaigta ir daug dėmesio skiria jos reprezentatyvumui įvertinti (Kristiansen 1985). Be abejo, mažesnėms valstybėms kur kas paprasčiau detalai išžvalgyti savo teritoriją, bet net ir tokios didelės valstybės kaip Lenkija ar Švedija šioje srityje yra pasiekusios įspūdingų rezultatų. Čia negalima nepaminėti precedento neturinčios archeologinių vietovių registravimo programos, vykdytos Lenkijoje (Archeologiczne zdjęcie Polski, AZP). Programos, trunkan-

čios jau daugiau nei 30 metų, iniciatoriai užsibrėžė tikslą atlikti sistemingus paviršiaus žvalgymus aramuose laukuose visoje šalies teritorijoje ir šį tikslą baigia įgyvendinti: jau yra suregistravę daugiau nei 400 000 AV (Barford *ir kt.* 2000). Sunku prognozuoti, koks galėtų būti AV tankis Lietuvoje atlikus panašaus pobūdžio žvalgymus, tačiau, remiantis 1 lent. pateiktais duomenimis, galima prognozuoti, kad jis galėtų padidėti dešimteriopai ar net daugiau. Tai įrodo pastaruoju metu vykdyti Neries pakrančių žvalgymai (Vėlius 2012; Vengalis 2014). Šių žvalgymų intensyviais tikrai negalima pavadinti. Kadangi visoje teritorijoje vyrauja miškai ir pievos, nesant galimybių vykdyti vizualių paviršiaus žvalgymų, tai buvo atliekama tik šurfavimo metodu, šurfus kasant kas 50 m, dažniausiai viena eile palei upę. Nepaisant to, šiuos žvalgymus galima laikyti kur kas intensyvesniais ir sistemiškesniais nei įprasta Lietuvoje. Tokių net ir palyginti nedidelės apimties žvalgymų rezultatai akivaizdžiai patvirtina šiuo metu turimo archeologinio žemėlapio reprezentatyvumo prob-

lemą – teritorijoje, kur iki tol žinotos vos 7 gyvenvietės, buvo aptikta daugiau nei 40 naujų AV (jų skaičius gali keistis, priklausomai nuo to, kokį AV apibrėžimą pasirinksi) (Vėlius 2012; Vengalis 2014). Tokiame kontekste toliau bus atskirai aptariami keli pagrindiniai Lietuvoje sutinkami AV tipai, išryškinant skirtingas jų savybes, lemiančias išlikimą, aptikimą ir įtraukimą į AV sąrašus.

Piliakalniai – pats išraiškingiausias ir tikriausiai daugiausia dėmesio sulaukęs Lietuvos archeologinių paminklų tipas. Jų sąrašai pradėti sudarinėti anksčiausiai ir skelbti kur kas daugiau kartų nei tai buvo atliekama su kitais archeologinių objektų tipais (Lietuvos 1975, p.6). Paskutinis išsamus piliakalnių atlasas buvo publikuotas visai neseniai (Baubonis, Zabiela 2005a; 2005b; 2005c).

Vertinant, kiek piliakalnių galėjo išlikti iki mūsų dienų, kaip jau minėjome anksčiau, pirmiausiai reikia žinoti, kokie požymiai identifikuoja šio tipo objektus. Piliakalniai pirmiausia yra identifikuojami pagal išorinius, paviršiuje matomus žemės darinius: pylimus, griovius, išlygintą aikštelę, statesnius šlaitus, bet ne mažiau svarbūs yra ir kiti, ne tokie ryškūs jų požymiai: kultūrinis sluoksnis, įgilinti objektai, akmenų grindiniai ir pan., taip pat radiniai. Visgi čia reikėtų atkreipti dėmesį į dvi gana ženkliai besiskiriančias piliakalnių grupes – ankstyvuosius, naudotus ankstyvuojų metalų laikotarpiu, ir vėlyvuosius, naudotus geležies amžiuje ir karų su kryžiuočiais laikais. Pirmieji dažniausiai įrengti natūraliose kalvose ir neturi paviršiuje matomų žemės darinių, tačiau kadangi buvo naudojami kaip gyvenvietės, pasižymi intensyviu kultūriniu sluoksniu, objektais ir radiniais. Jų išlikimo tendencijas galima laikyti identiškoms atviroms gyvenvietėms, kurias aptarsime vėliau. Vėlyvieji piliakalniai dažniausiai turi ryškius žemės įtvirtinimus – pylimus ir griovius, jiems irgi būdingas kultūrinis sluoksnis bei radiniai, tačiau pasitaiko atvejų, kai, neaišku, dėl kokių priežasčių, šio komponento piliakalniuose neaptinkama (Vėlius 2009). Kartais išskiriama ir trečioji grupė – piliakalniai-slėptuvės ar pilalės (Zabiela 2001). Šiai grupei priskiriamos „žemose vietose esančios nedide-

lės, neaukštos, iškiliu viduriu, be žymesnės aikštelės ar kultūrinio sluoksnio kalvelės, be jokių žmogaus veiklos pėdsakų“ (Zabiela 2001, p.408). Atsižvelgus į tokius požymius galima teigti, kad šio tipo piliakalnius identifiukuoti yra ypač sunku, todėl manytina, kad ir jų reprezentatyvumas yra gerokai mažesnis nei kitų tipų. Dėl tos pačios priežasties labai tikėtina ir tai, kad jau žinomoms tokio tipo AV yra priskirta nemažai netikrų objektų, kurie iš tiesų nebuvo piliakalniai.

Kadangi piliakalnių įtvirtinimai dažnai yra gana stambūs žemės dariniai, jie iš esmės turėtų būti atsparūs ardomajam veiksmui – arimui. Dalį piliakalnių apsaugojo ir arti nepatogi jų forma – status šlaitai, nedidelė aikštelė. Visgi nemažai galbūt mažesnius įtvirtinimus turėjusių piliakalnių gerokai nukentėjo nuo arimų. Šis procesas buvo ypač intensyvus XX a. pradžioje, kuomet archeologijos paminklų dar nesaugojo įstatymai, o žemdirbystės mastai labai išaugo. K. Mekas (1932) mini, kad piliakalniai ypač nukentėjo kaimus skirstant į vienkiemius, kuomet buvo pradėti arti iki tol nedirbami šlaitai ir pievos. Taip buvo nulyginti ir visiškai sunaikinti iki tol išlikę piliakalniai ir pilkapiai. Apie itin intensyvius piliakalnių ir kitų archeologinių paminklų ardymus – arimą, nukasimą įrengiant žvyro karjerus XX a. pradžioje užsimena taip pat ir L. Krzywickis (Krzywicki 1906, p.7), J. Radziukynas (1909, p.2) bei daugelis kitų autorių. Tačiau darytina prielaida, kad arimai visiškai sunaikinti galėjo tik nedidelę dalį piliakalnių, o didžiausioje jų dalyje, nors ir stipriai apardytoje, sunaikinant paviršiuje matomus požymius, visgi turėjo išlikti nesunykę bent jau į žemę įgilinti objektai – ūkinės duobės, stulpavietės ir kt. Piliakalnio nukasimas įrengiant jame žvyro ar smėlio karjerą, be abejo, turėjo labiau neigiamų pasekmių – tokie piliakalniai galėjo būti visiškai sunaikinti.

Visgi daugiausia vėlyvųjų piliakalnių greičiausiai sunaikino ne arimai ir karjerai, bet upių krantų erozija. Nemaža Lietuvos piliakalnių dalis yra „krantinio“ tipo – t.y. įrengti upių, rečiau – ežerų krantuose, dažniausiai siauruose kyšuliuose su stačiais ir aukštais šlaitais. Dėl upių krantų erozijos piliakalniai

nukentėjo žymiai labiau nei kitų tipų AV. Šiuo metu žinoma nemažai tokių „krantinio“ tipo piliakalnių, kurių išlikę tik labai nedideli fragmentai – jei nebūtų imtasi jų sutvirtinimo darbų, netrukus jie būtų visiškai sunykę. Turint omenyje, kad upės krantus plauna visada, galima teigti, kad nemaža dalis piliakalnių galėjo visiškai sunykti dar iki jų registravimo ir saugojimo pradžios.

Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad dauguma iki mūsų dienų išlikusių piliakalnių jau yra atrasti. Piliakalniai – ryškūs ir stambūs reljefe išsiskiriantys dariniai, todėl jie dažniausiai gerai žinomi vietos gyventojams, dar apipinami legendomis ir padavimais. Tai atspindi ir ankstyvuosiuose Lietuvos AV sąrašuose, sudarytuose vietos gyventojų apklausos pagrindu – piliakalnių skaičius juose, palyginti su vėlesniais sąrašais, buvo proporcingai labai didelis. Dėl išsiskiriančių reljefo formų piliakalniai yra gana lengvai pastebimi. Lietuvoje labiausiai paplitęs žvalgymų metodas – derinant vietos gyventojų apklausą su vizualiniais paviršiaus žvalgymais nežinomiems piliakalniams aptikti buvo, ko gero, pats tinkamiausias. Piliakalnių paiešką palengvina dar ir tai, kad galima numanyti, kur jie galėjo būti – įrengti atsižvelgus į natūralias reljefo formas, todėl ieškant jų galima susitelkti ties reljefe išsiskiriančiomis kalvomis, iškyšuliais vandens telkiniais krantuose.

Lygindami piliakalnių skaičių paskutiniuose dviejuose jiems skirtuose atlasuose matome, kad nuo 860-ies (Lietuvos 1975) jis sumažėjo iki 824-ių (Baubonis, Zabiela 2005a; 2005b; 2005c). Iš to lyg ir atrodytų, kad žinomų piliakalnių skaičius jau yra nusistovėjęs, o naujų nebeaptinkama. Tačiau tai nebūtų tikslu – į 2005 m. sudarytą atlasą yra įtraukta apie 150 piliakalnių, kurie dar nebuvo žinomi rengiant atlasą 1975 m. Bendras piliakalnių skaičius nepasikeitė tik todėl, kad dalis anksčiau žinotų „piliakalnių“ į jį neįtraukti kaip kalvos, neturinčios aiškesnių žmonių apgyvendinimo ar gynybinių įrenginių pėdsakų. Naujai atrastų piliakalnių skaičius 2005 m. išleistame atlase sudaro apie 17%, tai rodo, kad Lietuvoje vis dar atrandama nemažai piliakalnių ir dabartinis jų reprezentatyvumas AV duomenų ba-

zėse gali pagerėti. Sunku tikėtis, kad Lietuvoje dar liko neatrastų ryškių, galingus įtvirtinimus turinčių piliakalnių, todėl ateityje tikriausiai bus atrandami daugiausia ankstyvieji, natūralių formų kalvose įrengti piliakalniai, o tarp naujai atrandamų vėlyvųjų, su įtvirtinimais, vyraus labai apnykę. Pastaruoju metu Lietuvos archeologams tapo prieinamas skaitmeninis visos Lietuvos teritorijos reljefo modelis – LiDAR, kuris yra itin efektyvus ieškant piliakalnių ir gali ateityje ženkliai paspartinti naujų šio tipo objektų atradimą (Tamulynas *ir kt.* 2013).

Gyvenvietės, skirtingai nei piliakalniai, iš pagrindinių Lietuvos AV tipų iki šiol yra susilaukusios mažiausiai tyrinėtojų dėmesio (Vengalis 2009). Net ir pati archeologinių gyvenviečių samprata iki šiol nėra visiškai nusistovėjusi – kartais visos jos priskiriamos vienai grupei, kartais skirstomos net į kelias: akmens amžiaus stovyklavietės/gyvenvietės, piliakalnių papėdžių gyvenvietės, atviros gyvenvietės, viduramžių kaimavietės, sodybvietės ir pan. Papėdžių gyvenvietes apskritai iki šiol buvo vengiama pripažinti savarankiškoms AV, jos buvo laikomos tik piliakalnių dalimis. Nors toks traktavimas neturi jokio pagrindo (netgi priešpiliai, kuriuos sujungti su piliakalniais yra žymiai daugiau pagrindo, beveik visada buvo laikomi atskiromis AV), toks požiūris išgalėjo nuo pat papėdžių gyvenviečių fiksavimo pradžios XX a. viduryje ir išliko iki šiol (Zabiela 2005). Net ir paskutiniajame Lietuvos AV sąraše PROLOGIS papėdžių gyvenvietės ir piliakalniai vis dar laikomi tuo pačiu objektu, nors pagal atributinę informaciją jos tipologiškai jau grupuojamos kartu su atviromis gyvenvietėmis (Tučas, Tamulynas 2012, p.345). Tarp minėtų gyvenviečių grupių neatsiranda vietos ankstyvojo metalų laikotarpio gyvenvietėms – apskritai jos vis dar identifikuojamos labai retai, dauguma jų priskiriamos arba prie akmens, arba prie geležies amžiaus gyvenviečių. Į atskiras grupes kol kas dar neišskiriamos polinės ir salų gyvenvietės.

Skirtingų laikotarpių gyvenvietės Lietuvoje sulaukė nevienodo tyrinėtojų dėmesio. Daugiausia domėtasi akmens amžiaus – laikotarpio, kuriuo datuojamų laidojimo paminklų beveik nežinoma –

gyvenvietėmis ir stovyklavietėmis. Jos į mokslinę apyvartą pateko jau XIX a. 2-ojoje pusėje. Tuomet jų ieškoti ir kartografuoti aktyviai ėmėsi W. Szukiewiczius, Z. Glogeris, O. Tischleris, A. Bezzenbergeris, E. Hollackas ir kt., XX a. 1-ojoje pusėje jų darbus tęsė T. Daugirdas, P. Tarasenka, K. Jablonskis (Rimantienė 1984, p.6–9), XX a. 2-ojoje pusėje tuo aktyviai užsiėmė R. Rimantienė, XX a. pabaigoje – XXI a. pradžioje – T. Ostrauskas, E. Šatavičius, G. Piličiauskas ir kt. Tokia su atskirų tyrėjų iniciatyva susijusi akmens amžiaus paminklų paieška lėmė ir specifinę jų reprezentatyvumo išraišką – jų daug žinoma tų tyrėjų žvalgymuose vietose ir labai retai – kitur.

Geležies amžiaus gyvenviečių reprezentatyvumo lygis yra kur kas žemesnis. Vėlyvą tyrėjų susidomėjimą jomis lėmė pati Lietuvos archeologijos mokslo raida – aktualiausių problemų sprendimui ilgą laiką pakako laidojimo paminklų ir piliakalnių teikiamų duomenų (Vengalis 2009, p.24–47). Daug ką pasako įvairiuose AV sąrašuose pateikiami šių objektų skaičiai – F. Pokrovskio žemėlapiuose jų nėra, P. Tarasenkos – 63, „Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašė“ – 26, „Lietuvos TSR archeologijos atlase“ – 23. Tai akivaizdžiai parodo, kad net ir paveldosauginiu požiūriu gyvenvietės buvo laikomos beveik bevertėmis. Jei gyvenvietė ariama (o beveik visos rastosios tokios ir buvo), ji laikyta suardyta ir dažnai neregistruojama. Pagrindiniu gyvenvietės elementu laikytas kultūrinis sluoksnis, todėl jo išlikimui skirta daugiausia dėmesio – jei sluoksnis nuartas, daroma išvada, kad gyvenvietė sunaikinta, nepaisant to, kad aptinkama gerai išlikusių įgilintų objektų. Taip pat nemažai gyvenviečių aptinkama kasinėjant pilkapius, po jų pagrindu, tačiau į jas beveik nekreipta jokio dėmesio (išskyrus paskutinįjį dešimtmetį). Neatmestina tikimybė, kad po pilkapiu aptiktas gyvenvietės kultūrinis sluoksnis daugeliu atvejų buvo užfiksuotas kaip pilkapių pagrinde esantis degusių sluoksnis. Kiek daugiau buvo žinoma papėdžių gyvenviečių, bet jos, kaip minėjome, atskirai nebuvo registruojamos. Daugiau jų žinoma tik todėl, kad jos aptinkamos piliakalnių žvalgymo metu. Tačiau ir tuomet jos užfiksuojamos dažniau-

siai tik tada, kai yra akivaizdžiai pastebimos – specialiai papėdžių gyvenviečių ieškota tik pavieniais atvejais (Zabiela 2005, p.85).

Išliekamumo prasme gyvenviečių situaciją galima laikyti geresne nei kitų tipų AV. Arimas labai stipriai žaloja gyvenvietes, bet vien tik tai jų visiškai nesunaikina. Kultūrinis sluoksnis yra jautrus arimui ir gali būti labai greitai visiškai sunaikinamas, bet ne mažiau svarbus gyvenviečių komponentas – po kultūriniu sluoksniu esantys objektai nuo arimo nukentčia nežymiai. Be to, kultūriniame sluoksnyje dažniausiai yra daug radinių, dalis kurių išlieka ir pačiam sluoksniui sunykus. Kai kurie iš jų – titnago dirbiniai ir skalda, geležies šlakas, akmeniniai radiniai ir t.t. – priskirtini atsparių irimui radinių kategorijai ir kai kurių laikotarpių gyvenvietėse jų aptinkama gana daug. Nors daugelis archeologinių gyvenviečių mūsų laikus pasiekė gerokai apardytos, didžioji jų dalis turėjo bent iš dalies išlikti. Visiškai sunaikintos gyvenvietės galėjo būti tik labai stipriai erodavusiose vietose, taip pat ir didelio masto žemės judinimo darbų vietose (karjerai, kelių tiesimas, didelio masto statybos ir pan.).

Gyvenviečių aptinkamumą galima vertinti dvi-prasmiškai. Viena vertus, galima teigti, kad jos aptinkamos sunkiau nei kiti objektai, kadangi neturi žemės paviršiuje išsiskiriančių struktūrų, be to, jos dažniausiai visiškai nedomina vietos gyventojų. Neįspūdingi gyvenvietėms būdingi radiniai – dažniausiai titnago skalda, keramikos šukės, geležies šlakas, nepatraukia su archeologija nesusijusių asmenų dėmesio, todėl teiraujantis gyventojų apie apylinkės archeologinius paminklus jie gyvenviečių nenurodo. Kadangi šis AV paieškos metodas beveik visais laikais Lietuvoje buvo pagrindinis, natūralu, kad ir gyvenviečių šiuo būdu buvo rasta labai mažai. Kita vertus, gyvenviečių aptinkamumas gali būti vertinamas kaip labai geras, kadangi jose aptinkama daug radinių ir dažniausiai didelėje teritorijoje. Taigi renkantis žvalgymų metodiką atsižvelgus į šiuos aspektus nežinomas gyvenvietes aptikti nesunku. Dažniausiai pasaulyje naudojamas gyvenviečių paieškos metodas – ištisinis vizualinis paviršiaus

žvalgymas – Lietuvoje gali būti efektyvus, deja, tik kai kuriais atvejais. Tai gali būti atliekama tik suartuose plotuose, kurių ne visuose Lietuvos regionuose šiuo metu yra vienodai daug. Vizualinis paviršiaus žvalgymas taip pat yra nevienodai efektyvus ir priklausomai nuo laikotarpio – akmenis amžiaus gyvenvietėse aptinkama daugiausia irimui atsparių radinių, o vėlesnėse tokių radinių gerokai mažiau. Kaip rodo kasinėjimų ir žvalgymų patirtis, lipdytinė keramika ariamame sluoksnyje išlieka labai prastai, dažniausiai aptinkama tik pavienių, dėl apsitrynusio paviršiaus sunkiai identifikuojamų šukių.

Apibendrinant galima teigti, kad svarbiausias faktorius, ribojantis gyvenviečių reprezentatyvumą, yra jų paieškos ir registravimo trūkumas. Gyvenviečių tiek išlikimo, tiek aptinkamumo prasme, palyginti su kitų tipų AV, yra gerokai palankesnė situacija. Šiuo atveju didžiausia problema ta, kad Lietuvoje dažniausiai taikyti žvalgymų metodai joms aptikti nėra tinkami, todėl reiktų rinktis kitokią strategiją (pvz., šurfus, gręžinius, geofiziką, geochemiją).

Pilkapiai, kaip ir piliakalniai, yra būdingas Lietuvos kraštovaizdžio elementas. Kadangi jie yra reljefe išsiskiriančių formų, todėl lengvai pastebimi, susidomėjimo sulaukė labai anksti – pačioje archeologijos mokslo plėtros pradžioje. Susidomėjimą pilkapiiais didino dar ir tai, kad juose buvo galima aptikti radinių, kurie tuo metu ir buvo pagrindinis domėjimosi archeologija objektas. Tai lėmė, kad jau nuo XIX a. pradžios pilkapius imta labai intensyviai kasinėti. Skirtingai nei anksčiau aptartų paminklų atveju, savo susidomėjimą pilkapiiais to meto tyrėjai išreiškė būtent juos kasinėdami, o ne ieškodami ir registruodami.

Vertindami šio tipo AV išlikimą matome, kad jis yra pats prasčiausias tarp pagrindinių Lietuvos AV tipų. Pilkapiams pražūtingi yra ir arimas, ir dirvos paviršiaus erozija. Tai lemia jiems būdinga struktūra – reljefo formos yra nedidelių matmenų, todėl greitai sunyksta net ir nedidelio masto paviršiaus judinimo metu. Be to, žmogaus sukurtos reljefo formos dažniausiai yra ne tokios stabilios ir patvarios, kaip sukurtos gamtos. Kitas būdingas jų požymis –

radiniai (kaulai ir įkapės) dažnai būna pačiame sampile, todėl jį nuardžius taip pat gana greitai sunyksta, kadangi tai – neatsparūs irimui objektai. Į žemę įgilintų objektų yra tik kai kurių laikotarpių ir kai kurių regionų pilkapiuose, tačiau ir jie dažniausiai yra labai arti aplinkinio žemės paviršiaus. Vertinant pilkapių sampilų sunykimą galima spėti, kad šiuo metu yra išlikusi tik nedidelė praecityje egzistavusių šių paminklų dalis. Dar XIX a. įvairiose Lietuvos vietose pilkapių minima gerokai daugiau nei žinoma šiuo metu. Apie intensyvių jų naikinimą arimo metu kalbama XX a. 1-ojoje pusėje (Mekas 1932). Visgi net ir sunykus sampilams daugeliu atvejų pilkapynų negalima laikyti visiškai sunykusiais, kartais net ir tokiu atveju išlieka nelengvai aptinkamų, bet nė kiek ne mažiau informatyvių požymių (Baltramiejūnaitė, Vengalis 2010).

Dar vienas svarbus pilkapių nykimo faktorius – sąmoningas jų ardimas. Kaip minėjome, jie labai anksti pradėti masiškai kasinėti, ir tai darė ne tik to meto archeologai, bet ir mažai ką bendra su mokslu turintys senienų kolekcininkai. Masiniai nelegalūs ir nedokumentuoti pilkapių kasinėjimai vyko ne tik XIX a., bet visą XX a. ir netgi šiomis dienomis. To rezultatas – šiuo metu beveik nėra pilkapyno, kur daugumos pilkapių centre nebūtų po tokių kasinėjimų likusių duobių. Pilkapius ardo ne tik kapų plėšikai. Pvz., XIX a. 2-ojoje pusėje K. Tyszkiewiczius mini, kad akmenys iš Karmazinių pilkapių akmenų vainikų buvo išrinkti ir panaudoti statant Dūkštų bažnyčią (Tyszkiewicz 1871, p.213). Visgi kasinėjimai ar akmenų išrinkimai, nors vykdyti masiškai, nenulėmė šių paminklų visiško sunykimo, net ir po to šiuos paminklus nesunku identifikuoti.

Vertinant pilkapių aptinkamumą pirmiausia juos reiktų suskirstyti į dvi grupes pagal išlikimo laipsnį – su išlikusiais ir su nuardytais sampilais. Pilkapiai su išlikusiais sampilais aptinkami nesunkiai – juos gerai žino vietos gyventojai, tam pakanka vien vizualių paviršiaus žvalgymų. Tačiau net ir tokių paminklų reprezentatyvumas šiuo metu dar nėra labai didelis. Tai rodo faktas, kad ir pastaraisiais metais vis dar aptinkama gana daug naujų, iki

šiول nežinomų pilkapynų (žr. leidinį „Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje“). Galima manyti, kad daugiau neatrastų pilkapynų yra likę atokesnėse nuo dabartinių gyvenviečių vietose, tankiais miškais ir krūmais apaugusiuose plotuose. Pastaruoju metu naujiems pilkapynams tokiose vietose ieškoti labai sėkmingai gali būti naudojama LiDAR paviršiaus modelio analizė (Tamulynas *ir kt.* 2013). Pilkapynų su nuardytais sampilais aptinkamumas yra ypač sudėtingas. Skirtingai nei, pvz., gyvenvietėse, pilkapynuose į žemę įgilintų objektų tankumas yra labai nedidelis, o radinių skaičius ir tankumas yra ypač maži. Todėl, norint juos aptikti, tektų vykdyti labai intensyvius žvalgymus, o tai savo ruožtu mažintų galimybes patikrinti didesnę teritoriją.

Vertinant pilkapių reprezentatyvumą reikia atkreipti dėmesį ir į tam tikrą chronologinį-regioninį aspektą. Įvairių kultūrinių grupių laidojimo paminklų reprezentatyvumas gali labai skirtis tiek dėl pilkapių įrengimo skirtumų, tiek ir dėl skirtingų ardomųjų veiksmų skirtinguose regionuose. Pvz., I–IV a. Žemaitijos ir Šiaurės Lietuvos pilkapynų (kaip ir dar ankstyvesnių Vakarų baltų pilkapynų) išlikimo laipsnis yra gerokai mažesnis nei Rytų Lietuvos III–XII (XIII) a. pilkapynų. Tokį faktą greičiausiai galima paaiškinti žemdirbystės intensyvumo skirtumais Rytų ir Šiaurės Lietuvoje.

Apibendrinant galima teigti, kad svarbiausias faktorius, ribojantis dabartinį pilkapynų reprezentatyvumą, yra jų sunykimas. Tiek šių objektų aptinkamumas (gero išlikimo atveju), tiek įvairiais laikais vykdyti jų paieškos ir registravimo darbai, palyginti su išlikimu, yra tik antraeiliai faktoriai. Norint padidinti pilkapynų reprezentatyvumą Lietuvos archeologiniame žemėlapyje, ateityje reikėtų orientuotis į pilkapynų su sunykusiais sampilais paiešką, ieškoti efektyviausių metodų, galinčių užtikrinti tokių objektų aptikimą.

Plokštiniai kapinynai – iki šiol didžiausias žinomas Lietuvos AV tipas. Jais, kaip ir pilkapiais, pradėta domėtis gana anksti, dar XIX a. viduryje. Kadangi neturi jokių žemės paviršiuje išsiskiriančių darinių, kapinynai dažniausiai atrandami juos ardant – ariant

ir vykdant žemės kasimo darbus. Dėl savo požymių specifikos – žmonių kaulų ir įkapių – vietos gyventojai šiuos paminklus lengvai identifikuoja ir įsimena. Tai greičiausiai ir yra pagrindinė priežastis, dėl ko šio tipo AV yra žinoma daugiau nei kitų.

Plokštinių kapinynų nykimo tendencijos labai priklauso nuo laidojimo būdo – kremacijos ar inhumacijos, įkapių medžiagos ir kiekio, duobių gylio ir įrengimo. Pačios kapų duobės dažnai nėra tokios ryškios, kaip, pvz., gyvenviečių objektai, ir įžemyje jų kontūrai išsiskiria ne visada, todėl pagrindinių šių paminklų požymiu reikėtų laikyti pačius radinius. Taigi plokštinių kapinynų išlikimas didžia dalimi priklauso nuo to, ar tinkamos sąlygos išlikti degintiniams ar nedegintiniams kaulams bei toms medžiagoms, iš kurių pagamintos įkapės. Visgi jei išlieka tik pavienės įkapės ir nelieka jokių kaulų pėdsakų, gali atsitikti taip, kad tokios AV aptinkamos, tačiau neidentifikuojamos kaip kapinynai. Tada jos registruojamos tiesiog kaip radimvietės. Pvz., bent dalis iš gana daug atsitiktinai aptinkamų pavienių akmeninių ar titnaginių kirvių gali būti iš neolito/bronzos amžiaus kapų, tačiau to nustatyti dažniausiai nebepavyksta.

Pagrindiniai ardomieji veiksniai, žalojantys plokštinius kapinynus, yra panašūs, kaip ir jau aptartų AV tipų – arimas ir žemės kasimas. Arimas gali būti pražūtingas, jei buvo laidojama negiliai. Tokiais atvejais arimas paminklą gali sunaikinti visiškai. Jei laidota gilesnėse duobėse, arimas kapinynams gali pakenkti minimaliai. Atrodo, kad žemės kasimo darbai (karjerai ir kt.) kapinynams pakenkė labiau nei kitų tipų paminklams. Greičiausiai tai atsitiko dėl vyraujančios tendencijos kapinynus įrengti kalvelėse, kuriose vėliau dažniausiai ir buvo įrengiami nedideli, vietos reikmėms skirti žvyro ar smėlio karjerai. Tikriausiai dėl šių priežasčių daugiausiai nukentėdavo istorinių laikų senkapiai.

Pagal aptinkamumą plokštiniai kapinynai galėtų būti lyginami su pilkapiais nuardytais sampilais, todėl išlikę jų požymiai yra analogiški. Skirtumas tik tas, kad plokštiniuose kapinynuose tų požymių yra gerokai tankiau. Didesnis tankumas atitinkamai lemia ir žymiai geresnį aptinkamumą.

Iš esmės plokštinių kapinynų aptinkamumo, jų išlikimo ir vykdytos paieškos, palyginti su kitų tipų AV, padėtis yra gana neblogo, todėl nenuostabu, kad ir jų skaičius yra didesnis nei kitų paminklų. Visgi plokštinių kapinynų reprezentatyvumą reikėtų vertinti ne visų šio tipo paminklų kartu, bet atsižvelgus į laikotarpį ir kultūrinę sritį. Ypač neproporcingas reprezentatyvumas išryškėja lyginant žinomus atskirų laikotarpių laidojimo paminklus. Bendrais bruožais galima vertinti, kad kuo laikotarpis ankstyvesnis, tuo mažesnis reprezentatyvumas. Tai rodytų, kad pagrindinis veiksnys, lemiantis tokias tendencijas, yra objektų išlikimas – ankstyvesnių objektų iki mūsų dienų yra išlikę mažiau nei vėlyvesnių. Galima pastebėti ir su kultūrinėmis sritimis susijusį reprezentatyvumo netolygumą. Ypač tai akivaizdu analizuojant pirmųjų amžių po Kr. žemėlapi – visoje Rytų Lietuvoje, priskiriamoje tuo metu egzistavusiai Brūkšniuotosios keramikos kultūrai, laidojimo paminklų beveik nežinoma. Tai sietina su šiai kultūrai būdingu savitu laidojimo būdu, lėmusiu laidojimo funkcinės paskirties objektų išliekamumą bei jų aptinkamumą. Sprendžiant pagal keletą žinomų paminklų (Kernavė, Semeniškės), galima manyti, kad Brūkšniuotosios keramikos kultūros laidojimo paminklai (plokštiniai degintiniai kapai urnose ir be jų) yra ne tokie atsparūs nykimui, nes laidota negiliai ir į kapus dėta mažai ar iš viso nedėta metalinių įkapių. Be to, juos žymiai sunkiau aptikti dėl retai išsidėsčiusių kapų ir dėl to, kad jie mažiau žinomi vietos gyventojams (kaulai – degintiniai, įkapių beveik nėra).

DISKUSIJA

Visa tai, ką jau aptarėme anksčiau, liudija apie itin mažą šiuo metu turimo Lietuvos archeologinio žemėlapio reprezentatyvumą. Nė vieno tipo, nė vieno laikotarpio AV dar negalima laikyti pakankamai reprezentatyviomis, kad būtų galima tiksliau apskaičiuoti buvusį jų tankumą, paaiškinti paplitimo netolygumus ir pan. Svarbiausias veiksnys, lėmęs mažą Lietuvos archeologinio žemėlapio reprezentatyvu-

mą, yra sistemingų žvalgymų, skirtų būtent naujų AV paieškai, nebuvimas. Nors žvalgomųjų ekspedicijų Lietuvos archeologijos istorijoje buvo surengta nemažai, bet jos dažniausiai buvo orientuotos į jau žinomų AV lankymą, o jų pobūdis ir metodika netiko sudaryti reprezentatyvų archeologinį žemėlapi – būdavo registruojami dažniausiai tik vietos gyventojams žinomi objektai. Ilgamečių sistemingų žvalgymų įtaka archeologinio žemėlapio reprezentatyvumui yra pati svarbiausia iš visų jai įtakos turinčių veiksnių – tai rodo ir valstybių, turinčių pačias išsamiausias AV duomenų bazes, patirtis (Barford *ir kt.* 2000).

Taigi pagrindiniai uždaviniai, kurie galėtų pagerinti esamą situaciją, galėtų būti tokiems žvalgymams skirtų programų inicijavimas. Palankiausias metas tokiems žvalgymams, deja, jau praėjo – sąlygos tam nebėra tokios palankios, kaip buvo XX a., kuomet intensyvėjo žemdirbystė, vyko dideli smėlynų pustymai, melioracija, buvo galima lengviau patekti į didžiąją dalį teritorijos dėl nacionalizuotos žemės valstybinės nuosavybės. Visi šie faktoriai kitais aspektais vertintini neigiamai, tačiau būtent archeologiniams žvalgymams jie buvo labai palankūs. AV buvo gana intensyviai ardomas, bet dėl to ženkliai padidėjo jų pastebimumas. Deja, šia situacija nebuvo tinkamai pasinaudota, o dabar tokiems pat rezultatams pasiekti jau reikia sudėtingesnių ir žymiai daugiau resursų reikalaujančių darbų nei būtų reikėję ankstesniais laikais.

Kažin, ar šiuo metu galima parengti ir sėkmingai vykdyti didelio masto, visos Lietuvos teritorijos žvalgymus apimančią programą, kokia, pvz., buvo vykdoma Lenkijoje (Barford *ir kt.* 2000) – tam reikėtų kur kas daugiau archeologų nei šiuo metu dirba Lietuvos mokslo institucijose, be to, kiltų patekimo į privačius sklypus problemų. Esant tokiai situacijai belieka orientuotis tik į detalų mažesnių teritorijų – mikroregionų – žvalgymą. Net ir nedidelių teritorijų nuoseklūs tyrimai galėtų suteikti labai vertingų duomenų – galima būtų susidaryti bendrą įvairių laikotarpių apgyvendinimo sistemų vaizdą. Kai kada tokie duomenys galėtų būti ekstrapolijuojami ir didesniems regionams analizuoti, galima būtų sudaryti ir šiek

ties patikimesnius prognozavimo modelius, o dabar neturint nė vieno detaliau išžvalgyto regiono, mes net apytiksliai negalime apskaičiuoti tikrojo dabar turimo archeologinio žemėlapio reprezentatyvumo.

Pirmieji bandymai atlikti mikroregionų žvalgymus jau įvyko – 2008–2010 m. Lietuvos istorijos instituto kartu su Vilniaus universitetu ir Valstybinio Kernavės kultūrinio rezervato direkcija vykdytas projektas „Archeokraštovaizdis“ buvo orientuotas į tokius tikslus. Tačiau, matyt, dėl tokių darbų patirties trūkumo, taip pat dėl per mažos vykdytų žvalgymų darbų apimties, gerų rezultatų kol kas nesulaukta. Projekto metu pradėti Neries vidurupio pakrančių žvalgymai šiuo metu yra tęsiami ir nors tai dar nėra detalus mikroregiono žvalgymas, šie darbai parodo, koks nedidelis visų AV procentas šiuo metu yra žinomas (Vėlius 2012; Vengalis 2014).

Nedidelių mikroregionų detalūs žvalgymai pastaruoju metu sėkmingai galėtų būti vykdomi ūkiskaitinių tyrimų rėmuose, deja, realiai tai nėra daroma. Tokius darbus dažniausiai atlieka su moksliniais tyrimais mažai ką bendra turinčios įmonės, kurių svarbiausias tikslas – pelnas, todėl žvalgymų metodika pasirenkama tiesiog pagal minimalius teisės aktų (Paveldo tvarkybos reglamente) nustatytus reikalavimus. O tie reikalavimai visiškai neatitinka šiuolaikinių mokslo standartų: pripažįsta tik vienintelį žvalgymo metodą – šurfavimą ir jį leidžia taikyti nesuvokiamai mažu tankumu (tiesiniuose objektuose – 1 šurfas 500 m atkarpoje!). Iš tikrųjų ir tai dažnai nepadaroma – pasirenkamos tik pagal išankstinę nuostatą perspektyvios atrodančios vietos, šurfai keičiami paviršiaus žvalgymais nepaisant, ar vietovė tam tinka, ir pan. Taigi, deja, ir ši galimybė padidinti archeologinio žemėlapio reprezentatyvumą nėra išnaudojama. Galima numanyti, kad ši priežastis taip pat yra susijusi ir su bendru archeologinio žemėlapio dabartinio reprezentatyvumo problemos nesuvokimu – nemažai tyrėjų įsitikinę, kad KVR yra pažymėtos beveik visos Lietuvos AV, o aptikti naujų tikimybė nėra didelė.

Minėti minimalūs archeologinių žvalgymų reikalavimai atstovauja pasenusiam, maždaug XX a.

vidurio požiūriui į archeologinį paveldą, kuomet tyrinėta, registruota ir domėtasi tik gerai išlikusiomis AV. Čia galima išvelgti tam tikrą konfliktą tarp paveldosaugos ir mokslo tikslų – paveldosauga labiau orientuojasi į gerai išlikusių objektų paiešką bei registravimą ir neskiria pakankamai dėmesio prasčiau išlikusioms AV ar net pavienių radinių radimvietėms, kurios yra ne mažiau svarbios šiuolaikinei archeologijai, orientuotai į regioninę erdvinę analizę. Be abejo, čia neteigiama, kad visoms tokioms vietoms turi būti suteiktas valstybės saugomo objekto statusas, tačiau jos turi būti registruojamos ir sudaromos sąlygos efektyvesnei jų paieškai.

Esant dabartinei situacijai, analizuojant su teritorijos apgyvendinimu susijusius klausimus, kuriems svarbūs tokie duomenys kaip AV tankumas ir skaičius, būtina atsižvelgti į reprezentatyvumo problemą. Nagrinėjant šiuos klausimus pirmaeilis uždavinys turėtų būti įvertinti, ar turimi duomenys apskritai leidžia juos nagrinėti. Paaiškėjus, kad duomenų tam nepakanka, geriau iš viso atsisakyti šių klausimų nagrinėjimo, nei nagrinėti juos remiantis netinkamais ar nepakankamais duomenimis. Pvz., K. Šešelgis (1988), nagrinėdamas Lietuvos teritorijos apgyvendinimą I–XIII a., nors ir atkreipia dėmesį į archeologinio žemėlapio reprezentatyvumo problemą, vertindamas tai atsižvelgia tik į AV sunykimo, bet ne į jų aptinkamumo problemą. Viso to rezultatas – nors darbas metodine prasme ir turi didelę išliekamąją vertę, jame padarytos konkrečios išvados yra labai abejotinos (Zabiela 1991), bet lieka neaišku, ką tokiu atveju daryti – minėti klausimai yra labai aktualūs, tačiau duomenų jiems spręsti šiuo metu nepakanka ir, atrodo, artimiausiu metu jų neatsiras. Geriausia išeitis būtų jau minėti mikroregionų tyrimai, jų duomenų ekstrapoliavimas didesnėms teritorijoms. Be abejo, čia iškyla grėsmė pasirinkti nebūdingą mikroregioną ir pagal jį klaidingai spręsti apie didesnę teritoriją, kurioje vyravo kitokios apgyvendinimo strategijos. Visgi galima numanyti, kad tokia grėsmė yra didesnė tik pradiniam tyrimų etape, o kuo daugiau duomenų iš įvairių mikroregionų būtų surinkta, tuo išvados,

susijusios su teritorijos apgyvendinimo sistemomis, taptų patikimesnės.

Vertinant archeologinio žemėlapiu reprezentatyvumą taip pat reikia atkreipti dėmesį į tai, kad jis priklauso ne tik nuo pavaizduotų objektų skaičiaus, bet ne mažiau ir nuo tų objektų atributų aprašymo tikslumo, t.y. nuo teisingo jų identifikavimo ir interpretavimo. Šis aspektas glaudžiai siejasi ir su bendrąja Lietuvos archeologijos problematika, pvz., chronologija. Iš archeologinio žemėlapiu gali dingti ištisi laikotarpiai ne dėl to, kad jų paminklai neatrandami, bet dėl to, kad jie paprasčiausiai neatpažįstami. Tinkamai nesutvarkius pagrindinių radinių grupių tipologijos, kuri būtų susieta su chronologija, kai kurių laikotarpių radiniai gali būti priskiriami ne tiems laikotarpiams. Dėl šių priežasčių susidaro klaidingas įspūdis, neva vieni laikotarpiai yra beveik „tušti“, o kitų apgyvendinimo tankumas neproporcingai didelis. Lietuvos archeologijoje ši problema iškyla gana dažnai. Labai ryškiai tai susiję su ankstyvojo metalų laikotarpio gyvenvietėmis, kurios dėl vyraujančio titnaginio inventoriaus dažniausiai priskiriamos akmens amžiui; su vėlyvojo geležies amžiaus Rytų Lietuvos gyvenvietėmis, kurios, nepažįstant to laikotarpio keramikos, priskiriamos arba ankstyvesniems, arba vėlyvesniems laikotarpiams; su viduriniojo geležies amžiaus Sėlos paminklais ir pan. Sudarant AV duomenų bazes chronologijos neapibrėžtumo problema yra labai aktuali ir sunkiai išsprendžiama (Tučas, Tamulynas 2012, p.343–348). Šiuo metu daugelis paminklų, ypač piliakalniai ir gyvenvietės, yra datuojami labai plačiai, iš esmės visu periodu, kai egzistavo tokio tipo paminklai (pvz., piliakalnių datavimas „I t-metis – II t-mečio pradžia“), todėl jie automatiškai patenka ir į tų laikotarpių, kuomet realiai neegzistavo, sąrašus. Taigi gero reprezentatyvumo negalima pasiekti ir be atitinkamų tipologijos bei chronologijos studijų – tai dar viena priežastis, ribojanti darbų, susijusių su regionų analize, patikimumą.

Ateityje, sudarant AV duomenų bazes, reikėtų labiau atsižvelgti į naujausias archeologijos mokslo tendencijas, o ne paveldosaugos tradicijas, kurios

yra dogmatiškesnės ir nepasizymi lankstumu. Taip pat reikėtų pasinaudoti kitų šalių, turinčių didesnę tokių duomenų bazių kūrimo patirtį, pavyzdžiu. Tai susiję su daugeliu aspektų, tokių kaip AV sąvokos apibrėžimas, AV ribų nustatymas, tipologija, kelių AV jungimo į vieną ar išskyrimo į atskiras problema ir pan. Analizuojant įvairių Lietuvos AV duomenų bazių sudarymo principus matyti, kad dažnai tokie klausimai nebūdavo iki galo apgalvojami, dėl to atsiranda nemažai nenuoseklumo. Pvz., objektų tipologinio, chronologinio skirstymo principai kartais yra paaiškinami (Dakanis 1988, p.102–103; Tučas, Tamulynas 2012), o tokio pat elementaraus dalyko kaip AV sąvokos apibrėžimas niekur nepavyko aptikti. AV nėra kažkoks realus ir konkretus objektas – tai suartinė kategorija, todėl turi būti aiškiai įvardinami jos apibrėžimo kriterijai. Tai apima tokius aspektus kaip, pvz., ar radimvietės yra priskiriamos prie AV, ar jos registruojamos atskirai; jei atskirai, tai pagal kokį kriterijų jos atskiriamos; kaip apibrėžiamos AV ribos, nuo ko priklauso, ar, tarkim, netoli viena nuo kitos esančios dvi ryškesnės radinių koncentracijos bus registruojamos kaip dvi, ar kaip viena AV; ar toje pačioje vietoje atrastos skirtingų laikotarpių ir skirtingo tipo AV (pvz., gyvenvietės kultūrinis sluoksnis po pilkapiu) turi būti registruojamos kaip vienas, ar kaip atskiri objektai ir t.t.

Lietuvoje dar visai neanalizuota ne į atskiras AV, bet į vientisą kraštovaizdį orientuota koncepcija (angl. *offsite*, lietuviško tikslesnio termino atitikmens dar nebuvo pasiūlyta). Pagal šią koncepciją apskritai atsisakoma AV sąvokos – ji laikoma dirbtine ir klaidinančia. Pagrindiniu erdvinės analizės vienetu tokiu atveju laikomi individualūs artefaktai, kurie analizuojami vientisoje kraštovaizdžio erdvėje. Toje erdvėje išsiskiria tankesnės artefaktų koncentracijos, tačiau tarp šių koncentracijų ir tuštesnių plotų nėra brėžiama riba, kaip tai daroma į atskiras AV orientuotoje koncepcijoje. Teritorija už koncentracijų ribų laikoma ne „tuščiu plotu“, bet erdve, kurioje vykdyta ne tokia intensyvi veikla. Ši koncepcija sunkiai būtų suderinama su dabartine paveldosaugos sistema, bet moksliniuose tyrimuose,

pvz., akmens amžiaus, kuomet aptinkama pavienių radinių labai didelėse teritorijose, taip pat ir už AV ribų, šios koncepcijos taikymas, atrodo, yra neišvengiamas.

Vykdamas Nerios pakrančių žvalgymus aiškėja, kad visos šios problemos yra labai aktualios (Vėlius 2012, p.225–226; Vengalis 2014). Jas išryškina ir pasirinkta žvalgymų metodika, šiuo atveju – šurfai. Metodika, kuomet yra žvalgoma tik šurfavimo būdu, nors ir leidžia gana efektyviai aptikti naujas, iki tol nežinomas AV, bet nesuteikia galimybių matyti realią radinių paplitimo teritoriją. Pvz., jei šurfe aptinkamas tik vienas radinys, lieka neaišku, ar tai yra tik pavienio radinio radimvietė, ar pataikyta tiesiog į ne itin intensyvaus radinių tankumo zoną to laikotarpio gyvenvietėje. Jei radinys buvo aptiktas viename šurfe, kol neatsiras daugiau duomenų iš intensyvesnių žvalgymų, tokia vieta turėtų būti traktuojama kaip radimvietė. Tačiau kaip traktuoti situaciją, kuomet, pvz., aptinkama po vieną radinį keliuose šurfluose iš eilės? Atrodo, kad pavienių radinių aptikimo tikimybė keliuose vienas nuo kito ganėtinai nutolusiuose šurfluose iš eilės turėtų būti nereali, tačiau, kita vertus, visus tokius šurfus registruoti kaip vientisą AV duomenų per mažai. Intensyvesni žvalgymai į šiuos klausimus galėtų atsakyti gana patikimai, tačiau AV duomenų bazėse turi būti apibrėžta bei numatyta ir tų objektų, apie kuriuos turima labai nedaug informacijos, registracija – jie visada užima gana didelę bendro sąrašo dalį.

Kitas aspektas yra susijęs su AV tipologija. Įprastinis tradicinis AV skirstymas į tokius tipus kaip piliakalnis, atvira gyvenvietė, papėdės gyvenvietė, pilkapynas, plokštinis kapinynas ir t.t. ne visada yra pagrįstas ir ne visada lengvai pritaikomas. AV interpretacija ir jos funkcijos nustatymas kartais yra gana sudėtingas uždavinys, tai kartais galima padaryti tik atlikus detalesnius tyrimus, be to, skirtingi tyrėjai tą pačią AV gali interpretuoti skirtingai. O AV duomenų bazėse dauguma objektų visada yra išsamiau netyrinėti, jų tipas dažnai gali būti tik spėjamas, o tai sukelia daug netikslumų, todėl į naujos kartos duomenų bazes objektyviau ir patogiau būtų suvesti ne

tik AV tipus, bet ir požymius, kurie yra užfiksuoti toje AV. Tokia duomenų bazė būtų daug lankstesnė, atvertų kelius skirtingai interpretacijai bei objektyviam tos interpretacijos patikrinimui. Tokia koncepcija iš dalies išspręstų ir AV atskyrimo nuo radimviečių problemą – to net nereikėtų įvardinti, tiesiog būtų užfiksuota, kad tos vietovės požymiai – vienas ar keli radiniai. Iš tiesų radimvietė nėra kažkoks atskiras AV tipas, tiesiog kol kas nežinomo, dėl trūkstamų tyrimų arba dėl blogo išlikimo nenustatyto tipo AV. Tradicinė AV tipologija įneša tikrai nemažai painiavos, pvz., taip pat yra vadinami skirtingos funkcinės paskirties objektai – piliakalniai, kuriuose buvo gyvenama, ir piliakalniai, kuriuose buvo tik įtvirtintos slėptuvės. Jei norima tyrinėti gyvenamąsias vietas, dabartinės duomenų bazės netinka atlikti tokią duomenų atranką – duomenų reikėtų ieškoti tarp skirtingų kategorijų objektų, ir jų nebūtų galima pasirinkti pagal tikrąją funkciją (Kuncevičius *ir kt.* 2013, p.18).

IŠVADOS

Bendras Lietuvos archeologinio žemėlapio reprezentatyvumas šiuo metu yra dar labai mažas. Įvairių faktorių, turinčių įtakos reprezentatyvumui, analizė rodo, kad pagrindinė to priežastis yra sistemingų žvalgymų trūkumas. Sistemingi kurio nors regiono žvalgymai, kurių tikslas būtų naujų AV paieška, Lietuvoje iki šiol dar nevykdyti, o didžiąją dalį dabartinio archeologinio žemėlapi sudaro tik remiantis ne profesionalių archeologų informacija aptikti objektai. Dauguma iki šiol vykdytų žvalgymų ir buvo skirti būtent tokiems objektams apžiūrėti, bet ne ieškoti naujų. Esant tokiai situacijai vargu ar šiuo metu gali būti pagrįstai analizuojami klausimai, susiję su teritorijos apgyvendinimo sistemomis, paminklų tankumu, jų paplitimo tendencijomis. Tokiems klausimams spręsti turimų duomenų nepakanka, todėl artimiausioje ateityje reikėtų labiau susikoncentruoti ties tų duomenų surinkimu, bet ne jų analizės darbais.

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

- Balčiūnas, J., 1987. Mokslinės metodinės kultūros paminklų apsaugos tarybos archeologiniai tyrinėjimai 1967–1986 metais. *In: Ivanauskas, E., Dakanis, B., Indriulaitis, A., Zabiela, G., sud. 1967–1987 m. istorijos ir kultūros paminklų tyrinėjimai: Konferencijos pranešimų tezės (Vilnius, 1987 m. rugsėjis)*. Vilnius: Lietuvos TSR kultūros ministerija, 31–36.
- Baltramiejūnaitė, D., Vengalis, R., 2010. Tyrinėjimai Semeniskėse. *ATL 2009 metais*, 99–105.
- Banning, E., 2002. *Archaeological Survey*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Barford, P., Brzezinski, W., Kobylinski, Z., 2000. The Past, Present and Future of the Polish Archaeological Record Project. *In: Bintliff, J., Kuna, M., Venclová, N., eds. The Future of Surface Artefact Survey in Europe*. Sheffield: Academic Press, 73–92.
- Baubonis, Z., Zabiela, G., 2005a. *Lietuvos piliakalniai. Atlasas, I*. Vilnius: Krašto apsaugos ministerija.
- Baubonis, Z., Zabiela, G., 2005b. *Lietuvos piliakalniai. Atlasas, II*. Vilnius: Krašto apsaugos ministerija.
- Baubonis, Z., Zabiela, G., 2005c. *Lietuvos piliakalniai. Atlasas, III*. Vilnius: Krašto apsaugos ministerija.
- Bluijienė, A., 2013. *Romėniškasis ir tautų kraustymosi laikotarpiai (=Lietuvos archeologija, III)*. Klaipėdos universiteto leidykla.
- Brazaitis, Dž., Zabiela, G., 1996. Archeologiniai žvalgymai Būtingėje 1995 m. *ATL 1994 ir 1995 metais*, 286–287.
- Brukas, A., 2008. Lietuvos gamtos paveldo apsauga. Nuo seniausių laikų iki 1795 metų. *Gimtasai kraštas*, 1. Prieiga per: <http://www.ziemgala.lt/lt/metrastis-gimtasai-krastas/gimtasai-krastas-2008/lietuvos-gamtos-paveldo-apsauga-nuo-seniausiu-laiku-iki-1795-metu> [Žiūrėta 2015 02 20].
- Brukas, A., 2010. Lietuvos gamtos paveldo apsauga 1795–1940 m. *Gimtasai kraštas*, 3, 96–103.
- Butėnienė, E., 1971. *Brodeliškių piliakalnio, Vilniaus rajone, aplinkos bandomųjų kasinėjimų 1971 metais gegužės 26 d. – birželio 5 d. dienoraštis*. LIIR, F. 1, b. 406.
- Dakanis, B., 1987. Archeologijos paminklų kartografavimas Lietuvos TSR. *In: Ivanauskas, E., Dakanis, B., Indriulaitis, A., Zabiela, G., sud. 1967–1987 m. istorijos ir kultūros paminklų tyrinėjimai: Konferencijos pranešimų tezės (Vilnius, 1987 m. rugsėjis)*. Vilnius: Lietuvos TSR kultūros ministerija, 37–49.
- Dakanis, B., 1988. Archeologijos paminklų apskaita Lietuvoje. *In: Zabiela, G., Dakanis, B., Indriulaitis, A., Ivanauskas, E., Tebelškis, P., sud. Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų uždaviniai*. Vilnius: Lietuvos TSR kultūros ministerija, 98–108.
- Dakanis, B., 2001. Archeologinių vietų kartografavimas. *In: Lietuvos kultūros paveldo kartografiniai tyrimai: raida, būklė, perspektyva*. Vilnius: Savastis, 69–77.
- Kavoliutė, F., 2000. Lietuvos kultūrinio krašto vaizdžio ištakos. *Geografijos metraštis*, 33, 20–28.
- Keršytė, N., 1996. Valstybės archeologijos komisija. *Baltų archeologija*, 2 (9), 24–32.
- Kristiansen, K., ed., 1985. *Archaeological Formation Processes: The Representativity of Archaeological Remains from Danish Prehistory*. Copenhagen: Nationalmuseet.
- Krzywicki, L., 1906. *Żmudź starożytna. Dawni Żmudzini i ich warownie*. Warszawa: Nakładem Księgarni Naukowej.
- Kulikauskas, P., 1948. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos Lietuvos istorijos instituto archeologinės ekspedicijos, įvykusios nuo 1948 m. liepos 20 d. iki rugpjūčio 26 d. dienoraštis*. LIIR, F. 1, b. 1.
- Kulikauskas, P., 2003. *Kelias į archeologiją*. Vilnius: Vaga.
- Kulikauskas, P., Zabiela, G., 1999. *Lietuvos archeologijos istorija (iki 1945 m.)*. Vilnius: Diemedžio leidykla.
- Kuncevičius, A., Laužikas, R., Šmigelskas, R., Augustinavičius, R., 2012. Dubingių istorinė žemė – Rytų Lietuvos pilkapių kultūros ar lietuvių pilkapių teritorija? *Lituanistica*, 58, 12–35.
- Kuncevičius, A., Jankauskas, R., Laužikas, R., Augustinavičius, R., Šmigelskas, R., 2013. Rytų Lietuvos teritorinis modelis I–XV a. *LA*, 39, 11–40.
- Kurila, L., 2012. Pratarė. *LA*, 38, 7–10.
- Lietuvos, 1973. *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*. Vilnius: Lietuvos TSR kultūros ministerija.

Lietuvos, 1974. *Lietuvos TSR archeologijos atlasas, I. Akmens ir žalvario amžiaus paminklai*. Vilnius: Mintis.

Lietuvos, 1975. *Lietuvos TSR archeologijos atlasas, II. Piliakalniai*. Vilnius: Mintis.

Lietuvos, 1977. *Lietuvos TSR archeologijos atlasas, III. I–XIII a. pilkapynai ir senkapiai*. Vilnius: Mintis.

Marcinkevičiūtė, E., Šatavičius, E., 2013. Archeologinių vietų prognozinis modeliavimas taikant GIS. In: Merkevičius, A., sud. *Metodai Lietuvos archeologijoje: Mokslas ir technologijos praeičiai pažinti*. Vilniaus universiteto leidykla, 551–584.

Mekas, K., 1932. Priešistorinių kultūros paminklų dabartinė būklė. *Lietuvos aidas*, 231 (1606) (spalio 11 d.), 5.

Michelbertas, M., 1986. *Senasis geležies amžius Lietuvoje. I–IV amžius*. Vilnius: Mokslas.

Piličiauskas, G., 2013. Kuršių nerijos archeologinių tyrimų strategijos. *LA*, 39, 255–284.

Povilaitis, A., Taminskas, J., Gulbinas, Z., Linkevičienė, R., Pileckas, M., 2011. *Lietuvos šlapynės ir jų vandensauginė reikšmė*. Vilnius: Apyaušris.

Pranckėnaitė, E., 2011. Prehistoric Archaeology of Wetlands in Lithuania. In: Pranckėnaitė, E., ed. *Wetland Settlements of the Baltic: A Prehistoric Perspective*. Vilnius: Center of Underwater Archaeology, 93–111.

Radziukynas, J., 1909. *Suvalkų rėdybos pilekalniai su žemlapiu*. Varšuva: Jurgio Pesio leidimas.

Rimantienė, R., 1960. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Istorijos instituto archeologinės žvalgomosios ekspedicijos ataskaita, vykdytos 1960.VI.10–1960.VI.20 numatytos statyti Jurbarko HES rajone*. LIIR, F. 1, b. 145.

Rimantienė, R., 1962. *Žvalgomoji ekspedicija būsimosios Birštono HES rajone*. LIIR, F. 1, b. 242.

Rimantienė, R., 1984. *Akmens amžius Lietuvoje*. Vilnius: Mokslas.

Schiffer, M., 1987. *Formation Processes of the Archaeological Record*. Salt Lake City: University of Utah Press.

Simniškytė, A., 2013. *Geležies amžius Sėloje*. Vilnius: Diemedžio leidykla.

Simniškytė, A., Selskienė, A., 2012. Kraštovaizdžio tyrimai Jakšiškio mikroregione. Senovės gy-

venviečių paieškos ir fosforo kokybinio testo panaudojimas. *LA*, 38, 141–174.

Strazdas, A., 1998. Dujotiekio trasos Panevėžys–Šiauliai žvalgymas. *ATL 1996 ir 1997 metais*, 469–472.

Šešelgis, K., 1988. Lietuvos teritorijos apgyvendinimas nuo mūsų eros pradžios iki XIII a. *Urbanistika ir rajoninis planavimas*, 15, 3–59.

Tamulynas, L., Grižas, G., Skrupskelis, A., Suncovas, V., Vaicekuskas, I., 2013. LiDAR duomenų taikymas Lietuvos archeologijoje. In: Merkevičius, A., sud. *Metodai Lietuvos archeologijoje: Mokslas ir technologijos praeičiai pažinti*. Vilniaus universiteto leidykla, 585–605.

Tarasenka, P., 1925. Lietuvos archeologinio žemėlapių sudarymo reikalai. *Lietuva*, 5 (1801) (sausio 8 d.), 2–3.

Tarasenka, P., 1928a. *Lietuvos archeologijos medžiaga*. Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisija.

Tarasenka, P., 1928b. *Lietuvos archeologijos žemėlapis*. Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisija.

Tarasenka, P. 1934. Dėl praėjusių metų arkeologinių tyrimų. *Lietuvos aidas*, 53 (2020) (kovo 6 d.), 6.

Tebelškis, P., 2001. Archeologijos objektų, esančių IP ir LA sąrašuose, apskaita, kartografavimas ir archeologijos žvalgomieji tyrimai. In: *Lietuvos kultūros paveldo kartografiniai tyrimai: raida, būklė, perspektyva*. Vilnius: Savastis, 113–117.

Tyszkiewicz, K., 1871. *Wilija i jej brzegi. Pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym*. Drezno: Drukiem i nakładem J.I. Kraszewskiego.

Tučas, R., 2012. *Lietuvos teritorijos apgyvendinimo raida I–XII a.* (daktaro disertacija). Vilniaus universitetas.

Tučas, R., Augustinavičius, R., Tamulynas, L., Suncovas, V., 2013. GIS technologijų taikymas archeologijoje. In: Merkevičius, A., sud. *Metodai Lietuvos archeologijoje: Mokslas ir technologijos praeičiai pažinti*. Vilniaus universiteto leidykla, 520–550.

Tučas, R., Tamulynas, L., 2012. Skaitmeninis Lietuvos archeologinių vietų ir radimviečių žemėlapis. *LA*, 38, 339–356.

Vengalis, R., 2009. *Rytų Lietuvos gyvenvietės I–XII a.* (daktaro disertacija). Vilniaus universitetas.

Vengalis, R., 2014. Žvalgomieji tyrimai Neries slėnyje, tarp Dūkštų ir Čiobiškio. *ATL 2013 metais*, 105–120.

Vėlius, G., 1996. Kernavės-Kriveikiškių XIII–XIV a. kapinynas. *ATL 1994 ir 1995 metais*, 149–154.

Vėlius, G., 2009. Buivydu piliakalnis ir papėdės gyvenvietė. *ATL 2008 metais*, 73–75.

Vėlius, G., 2012. Neries pakrantės tarp Karmažinų ir Kernavės (geležies amžiaus gyvenvietės). *LA*, 38, 221–252.

Volkaitė-Kulikauskienė, R., 1958. *Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Wheatley, D., García Sanjuán, L., 2002. Managing the Spatial Dimension of the European Archaeological Resource. Trends and Perspectives. In: García Sanjuán, L., Wheatley, D., eds. *Mapping the Future of the Past: Managing the Spatial Dimension of the European Archaeological Resource*. Universidad de Sevilla, 151–167.

Zabiela, G., 1991. Recenzija: Šešelgis K. Lietuvos teritorijos apgyvendinimas nuo mūsų eros pradžios iki XIII a. // *Urbanistika ir rajoninis planavimas*. – V., Mokslas, 1988. – T. 15. P. 3–59; iliustr. *Lituanistica*, 1 (5), 93–98.

Zabiela, G., 1998. Žvalgomieji tyrinėjimai naftotiekio Mažeikiai–Būtingė trasoje 1996 metais. *ATL 1996 ir 1997 metais*, 497–507.

Zabiela, G., 2001. Piliakalniai-slėptuvės. *LA*, 21, 309–412.

Zabiela, G., 2005. Piliakalnių papėdžių gyvenvietės: tyrinėjimų problematika Lietuvoje. *LA*, 27, 85–104.

Zabiela, G., 2008. Ancient Landscapes in Aerial Photography: The Lithuanian Example of Noise Levels. *Archaeologia Baltica*, 9, 47–52.

Покровский, Ф.В., 1893. Археологическая карта Виленской губернии. Вильна: Типография А.Г. Сыркина.

Покровский, Ф.В., 1899. Археологическая карта Ковенской губернии. Вильна: Типография А.Г. Сыркина.

SANTRUMPOS

ATL – Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje

AV – archeologinė vietovė

KPC – Kultūros paveldo centras

KVR – kultūros vertybių registras

LA – Lietuvos archeologija

LIIR – Lietuvos istorijos instituto rankraštynas

MMT – Mokslinė-metodinė kultūros paminklų apsaugos taryba

THE REPRESENTATIVITY OF THE LITHUANIAN ARCHAEOLOGICAL MAP

Rokas Vengalis

Summary

Investigations oriented to the regional level have begun in Lithuanian archaeology only recently. One of the main problems that long stopped such investigations was the lack of databases devoted to regional archaeology, but after they appeared, another problem began to emerge, i.e. investigators use such databases as an ultimate source without paying attention to their representativity. Because such databases cannot even theoretically be considered ultimate

sources encompassing all of the archaeological sites that ever existed, their representativity is always a very relevant question, which must be appropriately evaluated. But no one has so far attempted to evaluate the representativity of the currently available databases of Lithuanian archaeological sites. That is what this article attempts to do.

The number of archaeological sites known right now or that will be known in the future will always

be only a fraction of the number that existed in the past. This ratio can be portrayed by the following equation: 1) all of the archaeological sites formed at the site of an object that existed in the past: 100%; 2) the sites that have survived to this day: $(100-a)\%$; 3) discovered surviving sites: $(100-a-b)\%$; 4) sites included in the database: $(100-a-b-c)\%$. In this equation a yields the number of archaeological sites that have disappeared in the course of time, b those that currently exist but have not been discovered, and c those that are known, including to archaeologists, but have not been included in the database owing to one reason or another.

After reviewing the various lists of archaeological sites compiled over the entire history of Lithuanian archaeology, it was seen that various problems were encountered, for example, in the desire to include already known sites in them, i.e. the imprecise identification of a site's location in earlier times meant that known sites were later 'lost', the same sites were included several times, etc. Many sites had previously been included only on the basis of information supplied by local inhabitants, leading to the inclusion of many false archaeological sites.

In analysing what sources were used to compile various lists, it is seen that the first lists were compiled by essentially relying on only information supplied by the local inhabitants. Later, survey expeditions became the main data source, but they were almost without exception directed at sites, for which the original information was supplied by the local inhabitants, and usually only fieldwalking was conducted at them, sometimes with the excavation of a few test pits. For the last list (PROLIGIS), no new data in general was collected, the already known data being only systemised. The systematic survey of the entire territory of a specific region in order to search for new objects has so far not been conducted anywhere in Lithuania.

The article then analyses various natural and cultural factors that determined the disappearance or survival of archaeological sites. It was determined that a site's survival was affected not only by the en-

vironmental conditions but also its type (hillfort, settlement, barrows, cemetery, etc.). Because different types of sites are usually identified on the basis of different signs or combinations of them, they can survive differently even in the presence of the same post-depositional processes, some being badly damaged, others not. The most rapid disappearance of archaeological sites occurred in the second half of the 19th – first half of the 20th century when the greatest expansion of land cultivation, the most intense forest clearing, and the onset of intensive melioration occurred in the absence of an effective heritage protection system.

The representativity of the archaeological map depends not only on the scale of the disappearance of sites but also on their discoverability, which is determined by the signs themselves as well as the manner and intensity of the search for them. Many survey expeditions have been organised in Lithuania over the course of time, but they have been very limited, i.e. been conducted in accordance with a pre-planned route created on the basis of the available information about archaeological signs at appropriate sites. In conducting a fieldwalking survey of the site, archaeologists spoke with the local inhabitants, from whom they often learned about other nearby suspected sites. No thorough survey of a selected region has occurred in Lithuania. Recently the search for new sites has been conducted using only test pitting, other methods being used only in individual instances.

In comparing the differences between the number of registered sites in the current Lithuanian archaeological map with those of other states, clear differences are visible because the site density is up to tens of times less in Lithuania than in other countries (Table 1). The lack of systematic surveys searching for archaeological sites should definitely be named as the most important reason. It is not very likely that the destruction of sites or a smaller population density in the past could be the cause.

In evaluating the different types of archaeological sites, it has become clear that the greatest number of problems involve settlements, which were not regis-

tered for a long time, only Stone Age sites received more interest. Even as late as 1975 only 23 Iron Age settlements had made the list from all of Lithuania! The entire 1st and early 2nd millennium in Lithuania was known for a very long time only from burial sites. The main reason for this was simply an absence of scientific interest in settlements and a resulting lack of searches for them. Only recently has the situation begun to gradually change. Somewhat more settlements are now known, but the level of their representativity is not worthy of discussion.

Hillforts and burial sites are another two types of sites. Although better known, a detailed analysis has shown that their representativity is still not high. No type of archaeological site from any period can be considered representative in a way that it would make it possible to more precisely calculate their former density, explain unevenness in their incidence, etc. The most important factor for the low representativity of the Lithuanian archaeological map is the absence of systematic surveys devoted to the search for new archaeological sites. The nature and methods of the organised survey expeditions has not been suitable for the creation of a representative archaeological map as usually only objects known to local inhabitants used to be registered.

The main work of improving the existing situation could be the initiation of programmes for detailed surveys. The most favourable time for such surveys has, unfortunately, already passed; the conditions are no longer as favourable as they were in the 20th century when agriculture was more intense, large-scale melioration and Aeolian sand dune movement occurred, and access to the entire terri-

tory was freer because all of the land belonged to the state. This opportunity was not properly used and achieving the same results now would require the performance of more complex tasks requiring significantly more resources.

The method most commonly used in many countries is fieldwalking, which, unfortunately, can be employed in Lithuania on only a very limited basis owing to the large areas of forest and uncultivated meadows as well as the poor survival of finds characteristic of settlements (e.g. hand built pottery) in ploughed soil. Thus in order to achieve greater survey effectiveness, more complex methods need to be sought, perhaps the simultaneous application of several different methods.

Who knows if it is possible to currently organise and successfully execute a large-scale programme encompassing a survey of all of Lithuanian territory; therefore only an orientation towards the detailed survey of smaller territories or microregions remains. The consistent investigation of even small territories could yield very valuable knowledge, but right now, without having even one region surveyed in greater detail, it is impossible to even roughly calculate the true representativity of the available archaeological map or to make any conclusions connected with habitation systems, density, etc.

LIST OF TABLES

Table 1. A comparison of the quantities of registered archaeological sites in various states and regions (after Wheatley, García Sanjuán 2002; modified by the author).

Translated by A. Bakanauskas